

1150

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Поліщук Валерій Миколайович

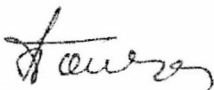
УДК 159.942.6-053.6

ПСИХОЛОГІЯ ПЕРЕЖИВАНЬ ВІКОВИХ КРИЗ
У ПІДЛІТКОВОМУ І ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2013

8753

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання
НАПН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович
Рівненський державний гуманітарний університет,
Інститут психології і педагогіки, директор,
завідувач кафедри
вікової та педагогічної психології;

доктор психологічних наук, професор
Рибалка Валентин Васильович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України,
відділ педагогічної психології і психології праці,
головний науковий співробітник;

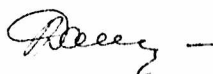
доктор психологічних наук, професор
Савчин Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології.

Захист відбудеться «19» лютого 2013 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розіслано «16» січня 2013 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 — **Долінська Л.В.**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасна навчально-виховна ситуація в освітянському просторі, відображаючи в морально-правовій свідомості підростаючої особистості втрату цінності людського життя, меркантильні споживацькі інтереси, активне прогресування індивідуалістичної психології, примітивізм духовного становлення, невпинне знецінення суспільно-корисної особистісної та професійної самореалізації, акцентує підвищений суспільний запит до психологічної науки з метою розробки прогностичного диференційованого підходу у вікових кризах до особистості на основі конструктивного вивчення її переживань.

У зв'язку з цим пріоритетними постають завдання з'ясування психологічного змісту вікового кризового розвитку підлітків і юнаків в умовах часто несприятливої соціалізації та окреслення в ньому вікових перспектив для особистісного становлення. Їх виконання неможливе без чіткого розмежування структурно-функціональних особливостей вікових нормативних і ненормативних криз між собою та стабільними періодами. Унікальність вікових криз полягає в стрімкій трансформації індивідуально-особистісних переживань як провідних емоційно-пізнавальних показників підростаючої особистості, її кардинальних світоглядних позитивних чи негативних перетворень у ставленні до себе, природи, соціального оточення.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що вивчення психології переживань у відносних межах вікових криз людини залежить, по-перше, від варіативних, часто полярних, наукових уявлень про феномен «переживання», стосовно якого домінують такі наукові підходи: а) переживання як «цілісна одиниця» або «мінливе системне явище»; б) «властивість свідомості» або «показник емоційної сфери». По-друге, – від розуміння феномена «вікові кризи», альтернативні тлумачення якого знаходяться в діапазоні «природна закономірність – соціальна зумовленість». По-третє, – від змістової диференціації понять «підліткова криза», «підлітковий вік», «юнацька криза», «юнацький вік».

У такому смисловому контексті основні наукові положення про вікові кризи вперше було сконцентровано в радянській педології 1920-30-х років, пізніше – полярізовано в дослідницькому діапазоні «від ствердження їх як закономірних явищ вікового розвитку» (Л. Виготський) – «до їх заперечення» (О. Леонтьєв). Одне із центральних місць серед цих положень належить обґрунтуванню вікового призначення феномена «симптомокомплекс», яким учені не послуговувалися в пізніших наукових дослідженнях навіть на рівні теоретичного аналізу, однак за допомогою якого Л. Виготський розробив такі характеристики криз дошкільного віку, досконалість яких досі не викликає сумніву. Стабілізувалася думка, що нормативні кризи як закономірні життєві явища уособлюють динамічність і системність вікового розвитку (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, М. Єлагіна, В. Слободчиков та ін.). Ненормативні, як альтернативні їм, висвітлюються в

межах концепцій життєвого шляху (К. Абульханова-Славська, І. Кон, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко та ін.). Загалом, це психологічні та хронологічні життєві дороговкази (Л. Анциферова, Ф. Василюк, О. Донченко, В. Моргун, Р. Павелків, К. Поліванова, М. Савчин, Т. Титаренко та ін.).

У світі досягнень генетики й психогенетики, починаючи з 1980-х рр. (Л. Авраментова, О. Александров, Р. Аткінсон, М. Дубинін, М. Єгорова, Н. Зирянова, Т. Марютіна, І. Равіч-Щербо та ін.), наукові уявлення про соціальну значущість вікових криз визначають у підростаючої особистості потенційні можливості самостійного чи з допомогою оточення ефективних умінь подолання кризових виявів, формують активну мотивацію самопізнання і пізнання навколишньої дійсності. Ці досягнення передбачають аргументований перехід від декларування в неї наявності певної генетичної програми (за Л. Виготським, внутрішньої логіки розвитку), яка розгортається і змінюється в умовах сучасних, часто несприятливих, навчально-виховних реалій та стереотипів як соціальних альтернатив особистісно-орієнтованому підходу, до експериментального пошуку її зовнішніх показників – симптомокомплексів.

Однак, незважаючи на зростання цілеспрямованого інтересу до проблеми вікових криз і, як наслідок, формування задія її вивчення потужного дослідницького поля з метою з'ясування сутності вікової логіки розвитку в підростаючої особистості, педагогічна та вікова психологія на сьогодні не має цілісної концепції про їх психологічний зміст. Це відображається, зокрема, у недоказовому поширенні дискусійних характеристик підліткової кризи на весь підлітковий вік (В. Аверін, Г. Араkelов, Т. Драгунова, І. Дубровіна, Д. Фельдштейн та ін.), фрагментарному аналізі юнацької кризи (Е. Еріксон, І. Кон, Х. Ремшмідт, А. Толстих, І. Шахова, І. Шендрик та ін.), відсутності аналізу наступних нормативних криз, і, головне, у протиставленні нормативних криз (вікових) з ненормативними (життєвими кризами).

Поза увагою дослідників залишаються питання виокремлення необхідних соціальних умов для впровадження в процесі переживання вікових криз доказового особистісно-орієнтованого впливу, обґрунтування напрямів психологічної профілактики з метою пом'якшення, або «згладження», кризових явищ. Це вимагає тривалого теоретико-емпіричного вивчення вікових криз, переживання яких є їх основною унікальною динамічною одиницею. Остання, як виразник в особистості типових та індивідуальних психологічних характеристик (базових симптомів), що на різних вікових етапах взаємозамінюються або взаємозмінюються, зумовлює виникнення внутрішніх особистісних утворень, які термінологічно (відповідно до назв симптомів) і за змістом схожі або співпадають.

Таким чином, соціальна і психологічна значущість означеної проблеми, її недостатнє теоретичне і практичне вивчення і зумовили вибір теми нашого дослідження «Психологія переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова за напрямом «Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти». Тему дисертації затверджено вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 30.11.2003 р.) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 30.11.2010 р.).

Мета дослідження: полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні й емпіричному вивченні генезису, структури, змісту базових симптомокомплексів переживань вікових криз та розробці напрямів їх психологічної профілактики в підлітковому і юнацькому віці.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз історико-психологічного генезису і змісту теоретико-методологічних підходів до вивчення вікових криз та їх переживань у підлітковому і юнацькому віці.

2. Розробити й обґрунтувати концептуальні засади дослідження симптомокомплексів переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці.

3. Емпірично визначити відносні межі вікових криз як хронологічних показників кризового місцеперебування особистості в підлітковому і юнацькому віці.

4. Емпірично виявити структурно-функціональні особливості та динаміку базових симптомів вікових криз як емоційно-пізнавальних диференційних орієнтирів між собою та суміжними віковими періодами в умовах повсякденних несприятливих навчально-виховних реалій і стереотипів життєдіяльності особистості в період підлітковості та юності.

5. Емпірично виявити в підлітків і юнаків рівень їхньої суб'єктивної інтерпретації базових симптомів вікових нормативних криз.

6. Розробити та обґрунтувати змістові напрями психологічної профілактики вікових криз у підлітковому та юнацькому віці.

В основу дослідження покладено припущення, що: 1) переживання вікових нормативних криз (підліткової, юнацької, входження в дорослість) мають різні унікальні структурно-функціональні особливості базових позитивних і негативних симптомокомплексів, активна взаємодія яких визначає кризове місцеперебування особистості у віковому розвитку та її потенційні особистісні перспективи; 2) переживання вікових ненормативних криз мають спільну унікальну структуру базового негативного симптомокомплексу, який ускладнює перебіг вікових нормативних криз.

Об'єкт дослідження: переживання вікових криз особистістю як психологічний феномен.

Предмет дослідження: закономірності переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці.

Для реалізації дослідницької стратегії зіставлення, виконання поставлених завдань, перевірки сформульованих гіпотез було використано комплекс методів дослідження: 1) організаційні: пілотажний, лонгітуд, порівняльний зріз; 2) теоретичні: системно-структурний, історико-логічний та порівняльний аналіз першоджерел про психологічні особливості вікових криз; теоретичне моделювання; 3) емпіричні: анкетування, аналіз продуктів діяльності, аналітичне спостереження, біографічний метод, контент-аналіз, нестандартизовані самозвіти, авторські методики для вивчення симптомів переживань нормативних криз, прикладне моделювання, психологічна бесіда, узагальнення незалежних характеристик; 4) математичні: кореляційний аналіз, рангування даних, середні показники об'єму.

Експериментальна база дослідження. Пілотажне (1996-1998 рр.) і лонгітудне (1998-2010 рр.) дослідження, порівняльні зрізи (2000-2010 рр.) проведено в ЗСШ І-ІІ ст. № 1 м. Глухова Сумської області, СЗШ І-ІІ ст. № 1 м. Могилів-Подільського (Вінницька область), Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського (Вінницька область), Вищому комунальному навчальному закладі Сумської обласної ради «Путивльський педагогічний коледж імені С. В. Руднева», Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка та професійно-педагогічному коледжі названого університету, Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. У дослідженні брали участь 82 школярі 15-16-річного віку (*далі у тексті – р.в.; роки, років – рр.; річного діапазону – р.д.*), 88 школярів і 42 студенти 16-17 р.в., 43 школярі, 42 учні коледжів і 84 студенти 17-18 р.в., 45 учнів коледжів і 84 студенти 18-19 р.в., 124 студенти 19-20 р.в., 120 студентів 20-21 р.в., 124 студенти 21-22 р.в., 86 студентів (із них – 26 магістрантів) і 46 випускників 22-23 р.в. інших навчальних закладів (із них – 18 працюючих), 66 студентів (із них – 13 магістрантів) і 56 випускників інших навчальних закладів 23-24 р.в. (із них – 23 працюючих). Усього: 213 учнів шкіл, 87 учнів коледжів, 730 студентів (із них – 39 магістрантів), 102 випускники інших навчальних закладів (із них – 41 працюючих).

Генеральна сукупність досліджуваних – 1132 особи.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

уперше проведено теоретико-емпіричне дослідження генезису та психологічних закономірностей основної динамічної структурної одиниці вікових криз – симптомокомплексів переживань, які утворюються з окремих складових (симптомів); систематизовано наукові положення про психологію особистості кризового віку; обґрунтовано змістові відмінності між віковими ненормативними і нормативними кризами та суміжними з ними стабільними періодами; у руслі особистісно-орієнтованого підходу до підростаючої особистості розроблено концепцію симптомокомплексів переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці; створено окремі динамічні психологічні моделі нормативних криз, нормативних і ненормативних криз

відповідно; визначено відносні межі підліткової кризи, або кризи 13 років (перехідного періоду від молодшого шкільного до підліткового віку), юнацької кризи, або кризи 17 років (перехідного періоду від підліткового віку до юнацького), кризи входження у дорослість, або кризи 23 років (перехідного періоду від юнацького віку до вступу в дорослість) і ненормативних криз; розроблено понятійні визначення їх базових симптомів; з'ясовано гендерні динамічні структурно-функціональні особливості базових симптомів нормативних криз із виокремленням оптимальних вікових інтервалів для їх розвитку чи локалізації; обґрунтовано гендерну динамічну вікову лінію нормативного базового симптомокомплексу переживань у системі «підліткова криза – юнацька криза – криза входження в дорослість» як «вікову норму кризового розвитку»; виявлено суб'єктивну інтерпретацію симптоматики власних переживань нормативних криз підлітками і юнаками; з'ясовано зміст типових несприятливих повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів як основних умов виникнення ненормативних криз; розроблено та обґрунтовано змістові напрями профілактичної роботи для «пом'якшення» перебігу кризових явищ; розроблено психодіагностичний інструментарій для визначення змісту базових симптомокомплексів переживань вікових криз;

поглиблено та уточнено історичну хронологію розробки проблеми; психологічний зміст понять «вікова нормативна криза», «вікова ненормативна криза», «симптомокомплекс», «переживання»; наукові положення про значущість психології переживань вікових криз для особистісного розвитку;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про методологію досліджень вікових криз у підлітковому і юнацькому віці; психологічний зміст вікових кризових явищ у підлітків і юнаків; упровадження результативного особистісно-орієнтованого впливу в процес переживання особистістю вікових нормативних і ненормативних криз.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що систематизована теоретико-емпірична інформація про вікові кризи та їх базові симптомокомплекси переживань може бути використана в навчальних програмах із психології (ОКР «Магістр») вищих педагогічних навчальних закладів, Інститутів післядипломної педагогічної освіти у формі навчальних спецкурсів: «Криза 13 років: феноменологія, проблеми», «Криза 17 років: феноменологія, проблеми», «Криза 23 років: феноменологія, проблеми», «Психологія особистісно-орієнтованого впливу у вікових кризах». Їх зміст пропонується також вивчати в контексті розділів вікової та педагогічної психології «Психологія підліткового віку», «Психологія юнацького віку», «Психологія дорослості». Результати суб'єктивної інтерпретації переживань підлітками і юнаками адресовано передусім їм для мотивованого самопізнання вікового розвитку, їхнім батькам, а також практичним психологам і педагогам. Розроблений психодіагностичний інструментарій вивчення переживань призначений психологічній службі загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ, ВНЗ. Сформульовані напрями психологічної

профілактики вікових криз – це професійні компетенції передусім практичних психологів щодо достовірного встановлення місцез перебування підростаючої особистості у системі вікового розвитку та адекватного формування її розвивальних перспектив у найближчих вікових періодах.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалася на 9-ти Міжнародних науково-практичних конференціях (Брянськ, Київ, Луцьк, Львів, Одеса, Харків), 3-х Всеукраїнських науково-практичних конференціях (Глухів, Одеса, Харків), Міжвузівській науково-практичній конференції (Харків), науково-практичній конференції (Київ), Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький), Всеукраїнському науково-методичному семінарі (Умань), 2-х Міжрегіональних науково-практичних семінарах (Луцьк), науково-практичному семінарі з міжнародною участю (Луцьк), Всеукраїнському науково-практичному семінарі (Глухів), засіданнях кафедри психології НПУ імені М.П. Драгоманова (2004-2012 рр.) і кафедри практичної психології ГНПУ імені О. Довженка (2003-2011 рр.), щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова (2005-2011 рр.) і ГНПУ імені О. Довженка (2006-2012 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у: навчально-виховний процес і діяльність психологічної служби Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 698 від 25.06.2012), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 843-40/03 від 13.07.2012), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 123 від 03.09.2012); навчально-виховний процес Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 524 від 30.07.2012), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 3/4013 від 04.10.2012), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 2590 від 08.10.2012), Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (Вінницька область) (довідка № 168 від 09.04.2012), Вищого комунального навчального закладу Сумської обласної ради «Путівльський педагогічний коледж імені С.В. Руднєва» (довідка № 261 від 06.08.2012); навчально-виховний процес і роботу практичних психологів СЗШ І-ІІІ ст. № 1 м. Могилів-Подільського Вінницької області (довідка № 123 від 08.05.2012), ЗСШ м. Глухова Сумської області (довідка відділу освіти Глухівської міської ради №1022 від 08.10.2012).

Публікації. Результати дослідження висвітлені в 52 працях, з них – 2 монографіях, 28 одноосібних статтях у наукових фахових виданнях, 5 навчальних посібниках із грифом профільного міністерства (з них – 3 одноосібних), навчальному посібнику без названого грифу, науково-популярному посібнику, підрозділі в колективній монографії, статті в науковому фаховому виданні з педагогіки, 13 матеріалах науково-практичних конференцій і семінарів.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку» захищено в Інституті психології імені Г. С. Костюка АПН України у 1995 році. Її положення і висновки в тексті докторської дисертації не використовуються.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (547 назв, із них – 20 іноземними мовами), 12 додатків на 52 сторінках. Дисертація викладена на 522 сторінках (із них – 408 сторінок основного тексту), містить 12 таблиць і 2 рисунки на 5 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено мету, завдання, гіпотезу, сформульовано об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, висвітлено відомості про їх апробацію та впровадження в практику, наводяться дані про публікації і структуру роботи.

У **першому розділі** «*Теоретико-методологічні засади дослідження переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці*» проаналізовано філософські і психологічні уявлення про місце вікових криз (нормативних і ненормативних) у віковому розвитку особистості з трансформуванням їх змісту в сучасну наукову та педагогічну діяльність.

Встановлено теоретико-емпіричні витоки вивчення вікових криз (Ф. Аквінський, Геракліт, Гіппократ, Л. Пізанський, С. Пекалід, Е. Роттердамський, К. Ставровецький та ін.), зумовлені потребою доведення ідей природовідповідності та дискретності розвитку особистості. У свою чергу, ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для подальших наукових праць про стадійність вікового розвитку (Р. Декарт, Б. Спіноза, С. Петровський-Ситніанович та ін.), а згодом повторно актуалізувалися у зв'язку з необхідністю вивчення проблеми дитинства (Х. Алчевська, І. Богданович, К. Грос, М. Зарецький, В. Зеньковський, П. Каптерев та ін.) та переживань як психологічних феноменів (І. Андрієвський, С. Балей, А. Бергсон, Ш. Бюллер, М. Григоревський, М. Грот, М. Демков, О. Кро, Т. Рібо, К. Ушинський та ін.).

Цей дослідницький підхід зумовив актуалізацію проблеми розробки вікових періодизацій, соціальне призначення яких полягає у виокремленні такої вікової логіки розвитку особистості, яка була б максимально незалежною від історико-соціальних впливів. Перші історичні спроби їх створення пов'язані з осмисленням життєвого шляху (Аристотель), другі – з відображенням змісту стабільних організованих навчально-виховних систем (Я. Коменський), треті – з домінуючим тлумаченням біологічного чинника в становленні особистості (Ч. Дарвін), а останні, як провідні та на сьогодні основні, зі здобутками психології й педології 1920-1930-х рр. (М. Басов, П. Блонський, Л. Виготський, А. Залкінд, І. Ординець, М. Соколов,

Г. Фортунатов та ін.), у яких вікові кризи визначено обов'язковими складовими розвитку особистості. Тодішні наукові уявлення про них – це інформаційний симбіоз нормативних і ненормативних криз, однією з головних ознак якого є поняття «симптомокомплекс», що позначає взаємопов'язані якості (переживання) (А. Бузман, К. Рейнінгер, І. Шпільрейн та ін.). Л. Виготський, використавши його для аналізу криз передусім 1-го, 3-х років (менше – кризи 7 років), назавжди усунув будь-яку наукову полеміку відносно диференціації їхніх психологічних особливостей (симптоматики) із суміжними (стабільними) періодами в межах дошкільного віку, чим визначив перспективність розробки цього поняття в дослідженні наступних вікових криз. У психології це були першооснови методології концепції «кризового розвитку», модифіковані варіанти якої не завжди відображали вікові кризи у вікових періодизаціях (П. Гальперін, В. Давидов, О. Запорожець та ін.). На противагу їм виникли ідеї «безкризового» розвитку» (Т. Драгунова, І. Дубровіна, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Н. Менчинська та ін.). Компромісною є концепція Д. Ельконіна, у якій подальшого розвитку набули наукові уявлення Л. Виготського. Ці наукові позиції доповнюються потребою розробки проблем педагогічного дитинознавства (Д. Ніколенко), психологічних симптомокомплексів (В. Белоус), біографічних криз особистості (Р. Ахмеров), психологічного консультування вікових криз (Г. Бурменська, К. Поліванова, Т. Титаренко), типології кризової особистості (О. Саннікова), кризових ситуацій (Н. Шевченко), «переживання буття» (В. Роменець), моделювання біологічного життєвого циклу (Б. Цуканов), вивченням вікових криз як «буферних зон» (Р. Фахрутдінов), генетичних ідей у розвитку (О. Лурія, Т. Нежнова, В. Рибалка, О. Сапогова, Ю. Трофимов, Б. Цуканов та ін.).

Пізнавальною кульмінацією в дослідженнях вікових криз є наукові уявлення Ф. Василюка, І. Малкіної-Пих і розуміння переживань як особливої форми свідомості (І. Бех, С. Максименко).

У західноєвропейській психології інтерпретація ознак несприятливого розвитку більше схожа на симптомокомплекс ненормативних криз (J. Vamber, R. Grinker, L. King, G. Rittmen та ін.). Процесуальний підхід до розуміння розвитку (Г. Айзенк, Дж. Кеттел, А. Маслоу, Г. Олпорт та ін.) домінує над стадіальним (А. Валлон, Е. Еріксон, Д. Левінсон, Г. Шіхі, З. Фрейд та ін.).

Історико-психологічний дискурс вивчення переживань засвідчив їх закономірну еволюцію як феномена з філософії в психологію, де вони набувають багатоаспектного змісту: виявляють особливий аспект свідомості (С. Рубінштейн), єдність середовищного та особистісного в розвитку (Л. Божович); структурують вчинок, причому увага має концентруватися на сприятливих переживаннях (І. Бех); відображають особистісно-змістовий вектор поведінки (М. Єрмолаєва); визначають кризи представників різновікових груп (Л. Бондаревська); мають часовий вимір (С. Ільїн), інтенсивність, глибину (М. Дьяченко, Л. Кандилович); проєктують соціальну ситуацію розвитку (К. Поліванова), пов'язуються з інтересами

(А. Нікольська), художнім розвитком особистості (А. Малоков), формуванням довіри до себе (Т. Зелінська, Т. Титаренко, В. Ямницький та ін.). Це свосвідний вузол багатогранних впливів різних внутрішніх і зовнішніх обставин (Лі. Обухова), вихідна позиція для подолання криз (Лі. Анциферова, Дж. Каплан, С. Нартова-Бочавер, І. Хейм та ін.).

Однак унікальні психологічні особливості переживань підліткової кризи (кризи 13 років) продовжують залишатися узагальненими й малодиференційованими з переживаннями підліткового віку; юнацької кризи (кризи 17 років) у ситуації окремих загальних характеристик схожі із суміжними віковими періодами (підлітковим і юнацьким). Феномени наступних вікових криз, зокрема криза входження в дорослість (криза 23 років), є цілком не дослідженими. Аналогічна дослідницька ситуація стосується ненормативних криз. Отже, визначення вікових меж і базових симптомокомплексів означених криз стали вихідними напрямками нашого наукового пошуку відповідно до поставлених у роботі завдань. Для цього було співставлено зміст понять «підліткова криза», «підлітковий вік», «юнацька криза», «юнацький вік» на дослідницькому історичному матеріалі передусім про підлітковий вік, зокрема: первинні спроби визначення його вікових меж (Ш. Бюллер, А. Гезелл, П. Мендус, Е. Шпрангер та ін.), психології внутрішніх переживань (А. Бузман, О. Кро та ін.), позитивних і негативних фаз (А. Бідль, А. Залкінд, П. Загоровський, В. Петерс та ін.). Використана системна аналітична інформація про підлітковий і юнацький вік (І. Булах, Я. Гошовський, Л. Долинська, І. Кон, Н. Максимова, Р. Павелків, Е. Помиткін, М. Савчин, О. Скрипченко та ін.); психологію особистості (О. Асмолов, В. Рибалка та ін.); незалежні симптомокомплекси (В. Мерлін).

Відтак, встановлено, що підліткова і юнацька кризи – це наукові відкриття ХХ століття. Дослідження кризи входження в дорослість ми започатковуємо. Як нормативні явища вікового розвитку, всі вони мають спільну історію вивчення. Здійснюючи розмежування їхніх структурно-функціональних особливостей, ми наголошуємо на дискусійному протиставленні понять «вік» і «життєвий шлях». У нашому розумінні обидві вікові кризи (нормативні і ненормативні) є основними в низці будь-яких інших життєвих криз, що й визначило конструювання концептуальної парадигми дисертаційної роботи.

У другому розділі *«Концептуальна парадигма розвитку переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці»* обґрунтовано концепцію симптомокомплексів переживань вікових криз, сформульовано її основні положення, категоріальний апарат, понятійні визначення базових симптомів, окремо розроблено динамічні психологічні моделі нормативних криз (підліткової кризи, юнацької кризи, кризи входження в дорослість), нормативних і ненормативних криз.

Сутністю названої концепції є повага до особистості у всіх виявах її позитивних і негативних симптомів, які відображають у неї в період вікових криз трансформаційні світоглядні перетворення в ставленні до себе й

навколишньої дійсності, а також оптимістичний аналіз будь-якої навчально-виховної ситуації, де кожен симптом має право на життєдіяльність.

Її теоретико-практичною основою є особистісно-орієнтований підхід, який передбачає утвердження людини як найвищої цінності, навколо якої концентруються всі інші суспільні пріоритети, зумовленість стратегії виховного процесу науковим розумінням внутрішніх закономірностей розвитку особистості. Зрештою, це – виховання переживань як активних пристрасних внутрішніх дій стосовно світу людей і природи (І. Бех).

Для формулювання положень концепції використано принципи історизму, природовідповідності, людиноцентризму, проектування та моделювання психічних явищ. У кожного з них з'ясовано дослідницькі пріоритети саме для вивчення переживань вікових криз.

Згідно з *першим положенням* концепції (*взаємозв'язок нормативних і ненормативних криз*) вікові кризи поділяються на нормативні і ненормативні. Нормативні кризи як психогенний чинник у зіставленні з відносними віковими інтервалами, ширшими від своїх календарних назв, вибір яких визначається кульмінаційним перебігом симптоматики переживань, характеризуються циклічною взаємозаміною із суміжними стабільними періодами. Ненормативні – властиві будь-якому віковому періоду (кризовому чи стабільному). Обидві кризи об'єднуються під назвою «життєві кризи» як їх основні різновиди, оскільки життєвий шлях особистості зіставляється з конкретними віковими етапами, незалежними від будь-яких історико-соціальних умов. Їх віковий збіг лише ускладнює кризовий розвиток.

Згідно з *другим положенням* (*динамічне співвідношення базових симптомів нормативних і ненормативних криз*) у загальній симптоматичній вікових криз існують базові симптоми (позитивні і негативні) нормативних (підліткової, юнацької, входження в дорослість) і ненормативних криз (комбіновані негативні симптоми), однакові за їхнім кількісним складом, але відмінні за віковим змістом. Зв'язок між ними здійснюється через їх негативні симптомокомплекси.

Згідно з *третьім положенням* (*зворотній зв'язок негативних і позитивних симптомів нормативних криз*) негативні зміни в підростаючої особистості є тіньовим, зворотним боком її позитивних перетворень (Л. Виготський). Априорі кожний позитивний симптом у період вікових криз перебуває в сфері потужного адресного впливу певного для себе негативного симптому.

Згідно із *четвертим положенням* (*адекватність навчально-виховного впливу базовим симптомам вікових криз*) існує низка необхідних умов для профілактичного впровадження у вікових кризах результативного особистісно-орієнтованого впливу на підростаючу особистість при активній соціальній протидії їм несприятливих повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів життєдіяльності.

Названі концептуальні положення стали підґрунтям для понятійного апарату дослідження:

1. Симптом, як позначення окремого переживання, що вказує на клінічну фрагментарну картину перебігу вікового розвитку. 2. Показники динаміки симптомів (частота і сила виявів). 3. Критерії визначення змісту симптомів (зіставлення теоретичної інформації з емпіричними даними, зокрема суб'єктивно інтерпретованими підлітками і юнаками особливостями своїх переживань). 4. Нормативні кризи, або об'єктивні, закономірні (перехідні періоди між суміжними стабільними періодами). 5. Ненормативні кризи, або суб'єктивні (потенційно можливі в будь-якому віковому періоді). 6. Термінологія віку: 1) віковий інтервал – це хронологічний ряд, що обмежується одним календарним роком (11-12; 12-13 рр. тощо); 2) віковий період – сукупність вікових інтервалів, які уособлюють тривалість вікових криз; 3) віковий діапазон – умовно вибрана сукупність вікових інтервалів, які можуть уособлювати різні вікові періоди. 7. Структура симптомокомплексу нормативних криз (симптоми): 1) загальні – низка всіх можливих симптомів; 2) основні (базові) – типові, супутні та фонові (позитивні і негативні); 3) типові – пікові та домінантні симптоми кризового періоду, які збігаються за силою і частотою виявів; 4) супутні – домінантні негативні та позитивні симптоми, які не збігаються з піковою симптоматикою в певному кризовому періоді та детермінують у ньому типову симптоматику (окремо – позитивну і негативну), причому частота виявів, як правило, домінує над їх силою; 5) нетипові, або фонові (тло-симптоматика), – це негативні та позитивні симптоми, які мають найменші частоту і силу виявів у кризовому періоді (антипод типової симптоматики, який, однак, є прихованим активним стимулом типових і супутніх симптомів); 6) пікові – позитивні та негативні симптоми, які найбільше виявляються в окремому віковому інтервалі порівняно з іншими віковими інтервалами кризового періоду; 7) домінантні – позитивні та негативні симптоми, які порівняно з іншими симптомами мають найбільший вияв в окремому віковому інтервалі кризового періоду; 8) провідні домінанти – симптоми, властиві більше, ніж одному інтервалу в певному кризовому періоді; 9) «домінанти-лідери»: у низці провідних домінант – це типові позитивні і негативні симптоми з максимальними виявами в будь-якому віковому періоді, які, взаємодіючи із симптомами ненормативних криз, послаблюють позитивні або стабілізують негативні, визначаючи перспективи переживань; 10) «симптоми-аутсайтери» – нетипові (епізодичні та мінімальні) вияви позитивних і негативних симптомів у фоновій симптоматичі (істотно не впливають на розвиток). 8. Структура симптомокомплексу ненормативних криз (позитивні симптоми – відсутні): 1) основні (базові) – це ситуативні комбіновані негативні симптоми в будь-якому віковому періоді; 2) домінантні, або типові, симптоми, які порівняно з іншими симптомами мають найбільші вияви в окремому віковому інтервалі вікового періоду; 3) провідні домінанти – симптоми, властиві більше, ніж одному інтервалу в певному віковому періоді (в одному – перехідному, або двох – перехідному і суміжному з ним стабільному); 4) нетипові, або фонові

(тло-симптоматика), – негативні симптоми з найменшими виявами (антипод домінантної симптоматики).

Спільність базових симптомів усіх нормативних криз дозволяє створити їх динамічну психологічну модель (Рис. 1), яка демонструє передусім вікове та особистісне призначення базової негативної симптоматики, рівень розвитку якої визначає перспективи позитивних симптомів, часто – прихованих.

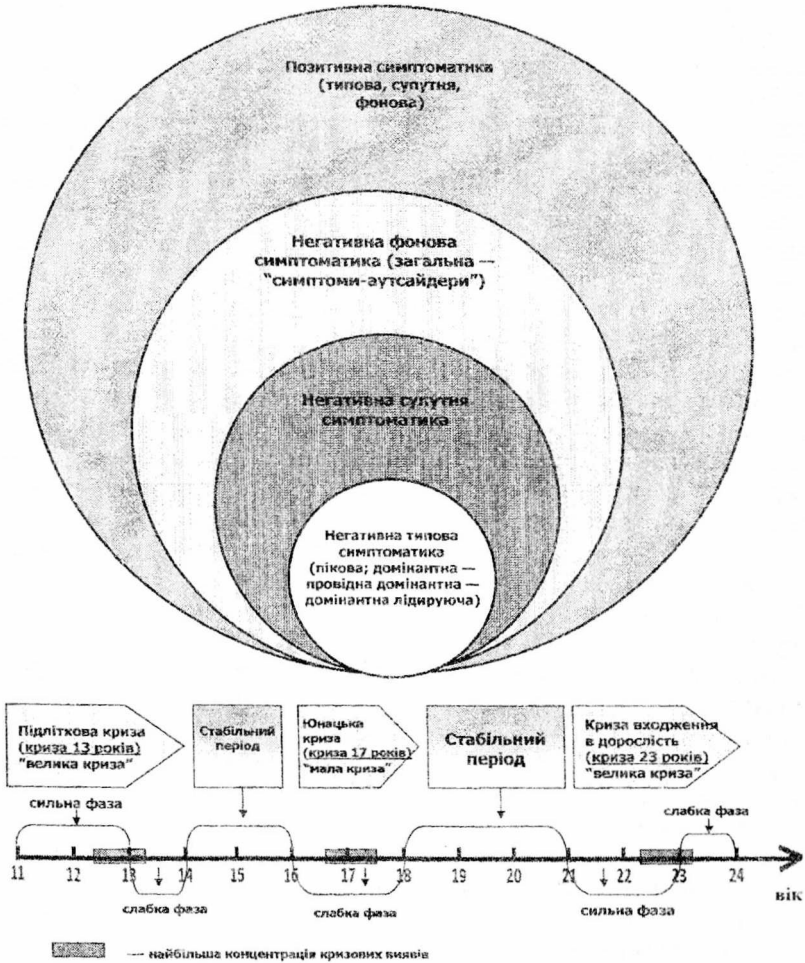

Рис. 1. Динамічна психологічна модель вікових нормативних криз (підліткової кризи, юнацької кризи, кризи входження в дорослість)

До базового симптомокомплексу нормативних криз входять:

1. Позитивні симптоми: вимогливість, відвертість, відповідальність, гордість за власні досягнення, дитяча безпосередність, домагання ролі дорослого, оптимізм, організованість, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати, уміння співпереживати, уміння співпрацювати, упертість як наполегливість, усвідомлення рольової позиції учня (9-16/17 рр.) або в нашому випадку, як правило, ролі студента (16/17-23/24 рр.). 2. Негативні симптоми: 1) блок активного самоствердження підростаючої особистості у відносинах, або блок АС (дратівливість, жорстокість, зухвалість, індивідуалізм, корисливість, лихослів'я, пристосовництво, хвастощі, хитрість); 2) блок пасивного самоствердження у відносинах, або блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм, заздрість, зарозумілість, пізнавальна обмеженість); 3) блок нейтрального (вичікувального) ставлення до соціального оточення, або блок НС (байдужість, лінощі, недбалість), як необхідна умова для прогресування будь-якої симптоматики, що залежить від власної активної життєвої позиції та значущих соціальних впливів.

Властивості базового симптомокомплексу нормативних криз: 1) полярність (негативні і позитивні симптоми з двома різновидами альтернативних виявів); 2) природність (закономірність, тобто демонстрація поступальності розвитку симптомів); 3) трифазова динаміка (свідчення відносної стійкості симптомів, а отже, їх потенційна прогнозованість); 3) унікальність симптомів; 4) перспективи переживань (домінантна, помірна, слабка), сутність яких полягає в розвитку позитивних симптомів, прихованих за негативними.

Базовий симптомокомплекс ненормативних криз, як результат комбінування передусім симптомів нормативних криз, є таким: брутальні словесні штампи, віртуальне світосприймання, злісні навмисні вчинки, інфантилізм, кримінальні уявлення, «купи-продай», максимальна корисливість, «соціальний дебілізм». Цей симптомокомплекс має свої властивості: 1) позначення в нормативних кризах недостатнього розвитку позитивних симптомів і, навпаки, – прогресування негативних; 2) відсутність фазовості в розвитку: свідчення нестійкості або ситуативності переживань, а отже, їх слабкої прогнозованості; 3) динамічна мінливість соціального впливу на негативні симптоми нормативних криз; 4) перспективи переживань як результат взаємовпливу негативних симптомів і водночас необхідні умови моделювання потенційного вікового розвитку.

Активну взаємодію базових симптомокомплексів обох криз покладено в основу їх динамічної психологічної моделі (Рис. 2), де симптоми нормативних криз, перебуваючи в різній ієрархічній залежності, позначають свій можливий взаємоперехід у межах типового, супутнього та фонового симптомокомплексів у ситуації активованого повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами комбінованого симптомокомплексу ненормативних криз.

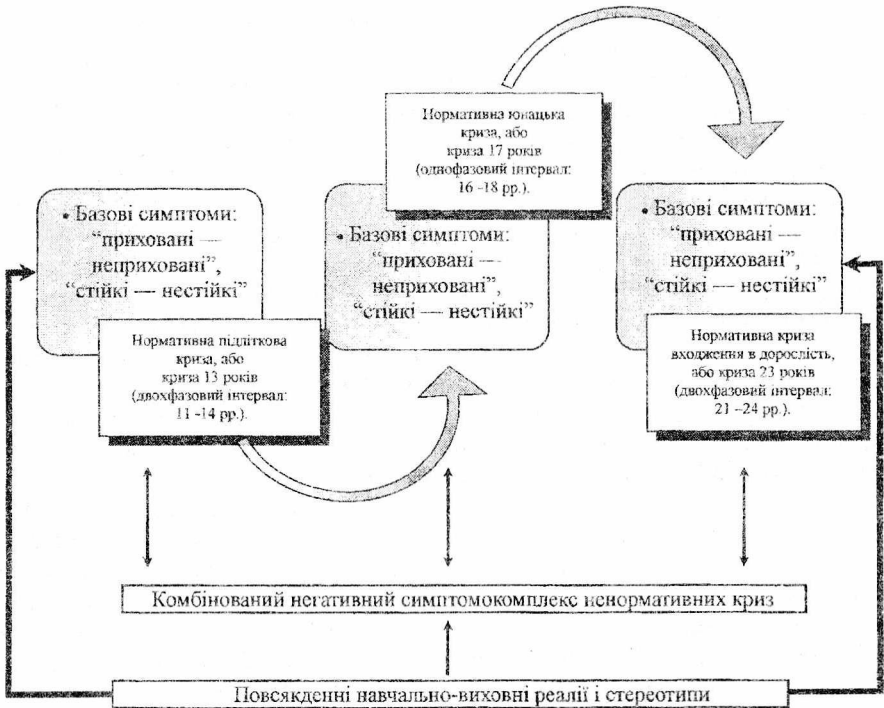

Рис. 2. Динамічна психологічна модель нормативних і ненормативних криз у підлітковому і юнацькому віці

Отже, обґрунтування змісту переживань вікових криз як низки базових симптомокомплексів визначило логіку нашого емпіричного дослідження, висвітлення результатів якого в наступних розділах роботи підпорядковано єдиному алгоритму.

У **третьому розділі** «Емпіричне вивчення переживань підліткової кризи (криза 13 років)» розроблено «Дослідницьку програму комплексного вивчення переживань вікових криз» та апробовано її методи до вивчення підліткової кризи, встановлено гендерні структурно-функціональні особливості її базових симптомів у кризових та суміжних вікових інтервалах, виявлено гендерну суб'єктивну інтерпретацію переживань підлітками, розроблено методику вивчення симптомокомплексів переживань і змістові напрями психологічної профілактики кризових явищ.

Названа програма визначає послідовність використання методів.

У пілотажному дослідженні – це: 1) системно-структурний, історико-логічний та порівняльний аналіз першоджерел про вікові кризи, спрямований на встановлення різних концептуальних підходів до їх вивчення; 2) аналітичне спостереження (фіксація максимально можливих симптомів у

навчальній, позанавчальній, частково – професійній діяльності, ситуаціях різних особистісних взаємин із подальшим створенням контрольних списків таких симптомів для кожної кризи; фіксація частоти і сили симптомів на основі зіставлення з певними віковими інтервалами, внаслідок чого симптоми з найменшими частотою і силою виявів усувалися з дослідницького поля; 3) анкетування – психологічне опитування педагогів, батьків з метою виокремлення ними низки загальних симптомів у підлітків і юнаків.

Під час лонгітуду застосовувалися: 1) теоретичне моделювання – з використанням окремих загально визначених симптомів кризи 3 років (частково – кризи 7 років) спрогнозований розвиток потенційних нормативних криз у 9-24 р.д.; 2) аналітичне спостереження (фіксація та шкалювання базових симптомів кожної кризи на основі попередньо визначених показників – частоти і сили); 3) анкетування: а) педагогів і батьків з метою визначення їх розуміння низки базової симптоматики у підлітків і юнаків; б) підлітків і юнаків для визначення в них рівня гендерного суб'єктивного усвідомлення значущості певних вікових періодів («Світ твоїх захоплень»; «Світ твоїх вікових захоплень»); 4) психологічна бесіда з підлітками і юнаками про особливості власних переживань на розуміння свого місцеперебування у віковому розвитку («Я і дитинство»; «Я і дитинство: ретроспектива»; «Я у світі»), а також на аналогічну тему з їх батьками і педагогами, які тривалий час (більше 3 років: зокрема, педагоги) знаходяться у безпосередній взаємодії з досліджуваними; 5) узагальнення незалежних характеристик: зіставлення і систематизація автономних оцінювань усіх можливих симптомів вікових криз педагогами, батьками, підлітками, юнаками для з'ясування в них спільного розуміння змісту симптомокомплексу; 6) біографічний метод – встановлення дат народження досліджуваних для їх фіксованого інтервального групування, де нижня межа, як мінімум, має відповідати такій даті, або бути за 2 місяці до неї; верхня – позначати 10-й місяць від початку відліку; 7) прикладне моделювання – з'ясування позитивних симптомів нормативних криз, які потенційно приховуються за негативними; 8) нестандартизовані самозвіти – суб'єктивне визначення підлітками і юнаками важливих для них переживань на пропонуваннях нами етапах вікового розвитку; 9) методики вивчення симптомокомплексів переживань нормативних криз (окремо для гендеру), які початково створювалися за результатами паралельних форм пілотажного дослідження осіб 9-24 р.в., а потім удосконалювалися шляхом вивчення базових симптомів через їх зіставлення з віковими інтервалами, що відповідають нормативним кризам; 10) середні показники об'єму – визначення основних тенденцій вияву кожного симптому нормативних криз; 11) рангування отриманих результатів – визначення порядкових місць симптомів; 12) кореляційний аналіз – визначення взаємозв'язків між симптомами нормативних криз.

Порівняльний зріз із використанням контент-аналізу (зіставлення усних і письмових відповідей підлітків і юнаків, їх батьків, педагогів на питання психологічної бесіди, анкети і даних незалежних характеристик,

одержаних на основі лонгітуду) спрямований на уточнення в різновікових групах (частково – з досліджуваними в межах лонгітуду) змісту симптоматики кризових періодів, установлені в процесі пілотажного та лонгітудного дослідження.

З'ясовано, що в дівчат аритмічна динаміка переживань визначає у кризі дві послідовні вікові фази, перша з яких, зіставляючись з 11-12 р.в., є сильною, оскільки в ній домінують кількісні накопичення симптомів і відбувається первинна структуризація симптомокомплексу на типовій й супутній складові. Друга фаза (слабка) незначною мірою зміцнює попередню появою до 14 р.в. нових симптомів, серед яких переважають негативні. Як наслідок, до кінця 14 р.в. визначається остаточна структура симптомокомплексу кризи 13 років: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, вміння співпереживати; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): старанність, вміння співпрацювати, переживання власних успіхів або невдач, оптимізм, гордість за власні досягнення, відповідальність, організованість. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (драгівливість, хитрість, зухвалість, лихослів'я, корисливість); блок ПС (упертість як неслухняність, зарозумілість, пізнавальна обмеженість); блок НС (недбалість, байдужість, лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): індивідуалізм, хвастощі, негативізм, пристосовництво, жорстокість.

Негативні симптоми в 11-13 рр. більше домінують над позитивними, ніж у 13 р.в. (табл. 1).

Таблиця 1

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
у дівчат 11-14-річного віку**

Симптоми	Усвідомлення рольової позиції учня	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпереживати
Упертість як неслухняність	С	С	П	П
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д
Драгівливість	С	П	С	П
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д
Хитрість	С	П	П	П
Недбалість	С	С	П	П
Байдужість	Д	Д	Д	Д
Зухвалість	П	С	П	П
Пізнавальна обмеженість	С	П	П	П
Лінощі	С	П	П	С
Корисливість	Д	Д	Д	Д

Однак визначення змісту переживань залежить від рівня впливу саме негативної типової симптоматики на позитивну типову: 1) Д (домінантний вплив): $0,63 \leq r \leq 0,69$ при $p > 0,01$; 2) П (помірний): $0,41 \leq r \leq 0,43$ при $p > 0,01$; 3) С (слабкий): $0,34 \leq r \leq 0,37$ при $p > 0,01$.

Хлопцям також властива аритмічна динаміка переживань, перша фаза (сильна) яких формується в 11-12 р.в. (її первинна структура схожа з аналогічними особливостями в дівчат). Для другої фази (слабкої) характерна незначна кількість симптомів, з-поміж яких також домінують негативні.

Тоді остаточна структура симптомокомплексу підліткової кризи, складові якого рівномірно концентруються в 11-13 р.в. із тенденцією до спаду у виявах після досягнення 14 р.в., є такою: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: уміння самооцінювати, оптимізм, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач, усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, старанність, уміння самоконтролю. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (драгітлівість, хитрість, хвастоці, лихослів'я); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм); блок НС (недбалість, байдужість, лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів, крім зухвалості і пристосовництва): індивідуалізм, корисливість, зухвалість, пристосовництво, жорстокість, пізнавальна обмеженість.

Триваліший перебіг кризових явищ у хлопців зміщений до 12-15 р.в. Їх негативні симптоми в 11-13 рр. також домінують над позитивними, хоча менше, ніж у дівчат (табл. 2).

Таблиця 2

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
у хлопців 11-14-річного віку**

Симптоми	Уміння самооцінювати	Уміння співпереживати	Домагання ролі дорослого	Оптимізм
Упертість (як неслухняність)	С	С	П	П
Хвастоці	Д	Д	Д	Д
Драгітлівість	С	П	С	П
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д
Хитрість	С	П	П	П
Недбалість	С	С	П	П
Байдужість	Д	Д	Д	Д
Лінощі	П	С	П	П
Негативізм	С	П	П	П

У хлопців по-інтервальне зіставлення симптомів свідчить про «розмитість» позитивної та відносно чіткість негативної симптоматики.

Кількісна меншість у них домінантних і чітко виражена наявність провідних негативних симптомів означає вищу концентрацію кризових явищ («більше відкриті»), ніж у дівчат (вони «більше закриті»).

Це характеристика уповільненого входження в кризовий період і відповідного впливу негативної типової симптоматики на позитивну типову: домінантної ($0,65 \leq r \leq 0,69$ при $p > 0,01$), помірного ($0,43 \leq r \leq 0,45$ при $p > 0,01$) і слабого ($0,31 \leq r \leq 0,35$ при $p > 0,01$).

Встановлено динаміку типових, супутніх і фонових симптомів, їх кульмінаційні (пікові) вияви, динаміку в 9-15 р.д. і рейтингові місця в базовій симптоматичі (окремо – позитивній і негативній). У дівчат з-поміж позитивних типових симптомів найбільшу частоту виявів мають прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого та уміння співпереживати; позитивних супутніх – відповідальність, організованість; серед негативних типових – дратівливість, хитрість, зухвалість; негативних супутніх – жорстокість. У хлопців з-поміж позитивних типових – це домагання ролі дорослого; позитивних супутніх – уміння самоконтролю; серед негативних типових – упертість як неслухняність, негативізм, лінощі; негативних супутніх – жорстокість, корисливість, зухвалість.

Відповідно до поставлених у дослідженні завдань з'ясовано гендерні змістові характеристики цих симптомів в інтервалах кризового (11-14 р.в.) та суміжних стабільних періодів, де закінчення першого (9-10 рр.) і початок другого (14-15 рр.) демонструють вхід і вихід з кризи.

По-інтервально визначено суб'єктивну інтерпретацію власних переживань, яка зводиться до змістового розмежування типових і нетипових симптомів, де типові – уособлюються більше з установленою нами типовою і супутньою симптоматикою, а нетипові – з фоновою. Так, дівчата засвідчують спроможність самостійно визначати для себе в 11-14 р.в. провідні симптоми, зокрема, в 11-12 р.в. – це «гордість за власні досягнення – домагання ролі дорослого» і «упертість як неслухняність – зухвалість». Вони очікують на одночасне зростання позитивних і негативних симптомів (зараз між ними встановилася нестійка рівновага, яка створює в дорослих ілюзію зовнішнього благополуччя в розвитку підостаючої особистості, де насправді приховується внутрішня незадоволеність собою й оточенням). У 12-13 р.в. – це «відповідальність – домагання ролі дорослого – зухвалість». У 13-14 р.в.: «відповідальність – домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, упертість як неслухняність – вся негативна симптоматика з відносним домінуванням зухвалості, хитрості, хвастошів».

Виявляється, що суб'єктивна інтерпретація переживань у хлопців в 11-12 р.в. також має характерні особливості. Це такі провідні симптоми як «прагнення до самостійності – переживання власних успіхів чи невдач – зухвалість і дратівливість». У 12-13 рр.: «прагнення до самостійності – переживання власних успіхів чи невдач, хвастоші – недбалість». У 13-14 рр. «домагання ролі дорослого – прагнення до самостійності, переживання власних успіхів чи невдач, хвастоші, упертість як неслухняність,

приспосовництво – зухвалість» засвідчують складність адекватного оцінювання власного вікового розвитку. У 14-15 рр. – це «прагнення до самостійності – гордість за власні досягнення, лихослів'я, пізнавальна обмеженість, упертість як неслухняність – зухвалість».

Зауважимо, що кожний віковий період має власну суб'єктивну систему очікувань стосовно наступного перебігу симптомів переживань (аналогічні тенденції властиві наступним віковим нормативним кризам).

У цілому симптоматика хлопців виразніша, тому легше диференціюється, не така болісна у виявах, але триваліша в часі. Спільні для 12-15-річних підлітків «домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, уміння співпрацювати, зухвалість» є вихідними для розвитку позитивних і локалізації негативних симптомів.

У психологічній профілактиці підліткової кризи необхідно врахувати її змістові напрями з відповідними опорними знаннями, зокрема:

1. Пріоритетність розвитку позитивних симптомів в 11-14 р.в.

У дівчат позитивна симптоматика концентрується навколо прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, умінь співпереживати; негативна – дратівливості, хитрості, зарозумілості, лінощів. У хлопців – навколо домагання ролі дорослого; дратівливості, лихослів'я, упертості як неслухняності, негативізму, лінощів.

2. Гендерні суб'єктивні особливості переживань (можливість ідентифікації дорослого з підростаючою особистістю).

Дівчата і хлопці спроможні з 13 р.в. самостійно й мотивовано розмежовувати типові і нетипові симптоми. Їм властива: 1) суперечлива оцінка гордості за власні досягнення, організованості (одночасно відносять їх до типової й нетипової симптоматики); 2) констатація фіксованого кількісного співвідношення позитивних і негативних симптомів.

3. Зіставлення в дівчат і хлопців змісту суб'єктивної інтерпретації симптомів з емпірично визначеною нами.

Такий незначний збіг симптомів у цілому засвідчує відсутність у підлітків потрібного самопізнання. Названі ними типові й нетипові симптоми лише частково збігаються з об'єктивно визначеними, акцентуючи в підлітків недотатне самопізнання, а в дорослих – розуміння підлітків. Більш неприховано, ніж приховано, підлітки прагнуть привернути увагу цієї проблеми, але, не отримавши від оточення зворотного відгуку, можуть сформулювати в нього про себе стереотипну думку як про важковиховуваних.

4. Динаміка кризових явищ.

У дівчат, починаючи з 13 р.в., кульмінаційна динаміка негативної симптоматики спричиняє її «вибух» (підтверджується гіпотеза Л. Виготського про тривалість вікових криз близько двох і більше років).

У хлопців перебіг кризи більш тривалий і менш стрибкоподібний, унаслідок чого кульмінаційні вияви негативних симптомів не такі болісні (у дівчат вони сконцентровані в першій фазі).

5. Результати взаємовпливу негативної й позитивної симптоматики.

Цей напрям підсумовує інтелектуальні прагнення теоретиків і практиків у реалізації доказового особистісно-орієнтованого впливу в підлітковій кризі, дозволяючи визначити негативні симптоми, які перешкоджають формуванню позитивних, у чому ми вбачаємо розв'язання проблеми, сформульованої Л. Виготським.

У дівчат такий взаємовплив виявляється в наступній динаміці симптомів: 1) упертість як неслухняність і недбалість є тінювим, зворотним боком розвитку домагання ролі дорослого, уміння співпереживати, а отже, нереалізованих потреб в усвідомленні соціальної ролі дорослого та відсутності сформованих умінь ідентифікувати себе з іншими в ситуаціях успіху (невдачі); 2) лихослів'я, корисливість, байдужість, зарозумілість – усіх позитивних типових симптомів; 3) дратівливість – прагнення до самостійності як умови нереалізованої потреби у формуванні доволності дій, ініціативності; уміння співпереживати; 4) пізнавальна обмеженість, хитрість – усіх позитивних типових, крім усвідомлення рольової позиції учня; 5) зухвалість – усіх позитивних типових, крім прагнення до самостійності; 6) лінощі – прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого.

У хлопців: 1) упертість як неслухняність та недбалість є тінювим, зворотним боком розвитку домагання ролі дорослого, оптимізму; 2) лихослів'я, хвастоці, байдужість – усіх позитивних типових симптомів; 3) дратівливість – уміння співпереживати, оптимізму; 4) хитрість, негативізм – усіх позитивних типових, крім уміння самооцінювати; 5) лінощі – усіх позитивних типових, крім уміння співпереживати.

Отримані емпіричні дані про підліткову кризу визначають схожий пошуковий процес щодо психологічних закономірностей наступної вікової нормативної кризи – юнацької.

У четвертому розділі «Емпіричне вивчення переживань юнацької кризи (криза 17 років)» апробовано методи «Дослідницької програми комплексного вивчення переживань вікових криз» до вивчення юнацької кризи, встановлено гендерні структурно-функціональні особливості її базових симптомів у кризових і суміжних вікових інтервалах, виявлено гендерну суб'єктивну інтерпретацію переживань, розроблено методики вивчення симптомокомплексів переживань (окремо для кожного гендеру) і змістові напрями психологічної профілактики кризових явищ.

Встановлено, що базові симптоми юнацької кризи рівномірно розподіляються в дівчат у 15-17 р.в. з концентрацією негативних симптомів у 17 років. В юнаків – у 16-18 рр. з їх концентрацією до 18 р.в. Симптоматика невластивий аритмічний перебіг, що вказує на віковий однофазовий зміст кризи.

У дівчат юнацька криза має таку структуру: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, відвертість; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): організованість, відповідальність, уміння самоконтролю, вимогливість. 2. Негативні симптоми: 1) типові:

блок АС (дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво); блок ПС (негативізм, зарозумілість); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): зухвалість, корисливість, жорстокість, лихослів'я.

Негативні типові симптоми в 15-17 рр. неістотно домінують над позитивними типовими, визначаючи в змісті переживань незначний поляризований вплив (табл. 3): 1) Д (домінантний): $0,61 \leq r \leq 0,68$ при $p > 0,01$; 2) П (помірний): $0,42 \leq r \leq 0,45$ при $p > 0,01$; 3) С (слабкий): $0,30 \leq r \leq 0,36$ при $p > 0,01$; 3) З (зворотний): $r = -0,25$ при $p < 0,05$.

Це засвідчує вищу внутрішню узгодженість симптомокомплексу, тобто його невиразний перебіг, що є потенційною теоретичною підставою для ствердження відсутності кризи або її місцелеребування в інших вікових інтервалах.

Серед позитивних симптомів з перевагою домінантних зв'язків вирізняються вміння співпереживати, прагнення до самостійності, потім – домагання ролі дорослого. Такий кількісний розподіл є додатковим доказом невиразного перебігу кризи.

Таблиця 3

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
у дівчат 15-17-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпереживати	Відвертість
Зарозумілість	С	Д	С	Д	С
Дратівливість	С	Д	П	Д	С
Індивідуалізм	С	Д	С	Д	С
Хитрість	С	Д	С	Д	С
Лінощі	С	Д	С	Д	П
Негативізм	С	Д	П	Д	С
Пристосовництво	З	З	Д	С	З

Структура кризи в хлопців представлена так: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, упертість як наполегливість, уміння співпрацювати; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): відвертість, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (лихослів'я, індивідуалізм, драгівливість); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком хитрості і жорстокості): недбалість, жорстокість, хитрість, зухвалість, корисливість.

Незначні кількісні і якісні зміни у переживаннях порівняно з кризою

13 років демонструють кризу 17 років як «малу кризу». У дівчат переживання виразніші у зв'язку з актуалізацією позитивних типових симптомів (кризовий перебіг є більш «м'яким»), у хлопців – негативних (перебіг – «жорсткіший»). Хронологічно досягнення 17 р.в. розділяє юнацьку кризу на два періоди, засвідчуючи в дівчат її прогресуюче інтервальне випередження, але інше світоглядне ставлення до виявів власної симптоматики, згідно з яким так званий «жорсткий» перебіг кризи в хлопців насправді є більше усвідомленим. Отже, «пом'якшений» перебіг кризи в дівчат може нівелювати інтерес до них з боку дорослих, формуючи штампи типу «слухняна», а «жорсткий» у хлопців – недоказові уявлення про них як більш важковиховуваних.

Хоча у 16-18 р.в. кількісна перевага негативних типових симптомів над позитивними типовими у хлопців ще менша, ніж у дівчат, однак її достатньо для визначення у переживаннях домінантного впливу негативних симптомів із пріоритетністю індивідуалізму та негативізму (табл. 4).

Таблиця 4

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
у хлопців 16-18-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпрацювати	Упертість як наполегливість
Упертість як неслухняність	Д	П	Д	Д	Д
Лихослів'я	Д	П	Д	Д	Д
Дратівливість	П	П	Д	Д	Д
Індивідуалізм	Д	Д	Д	Д	Д
Лінощі	П	П	Д	Д	Д
Негативізм	Д	Д	Д	Д	Д

У позитивних симптомів, крім прагнення до самостійності, переважають домінантні ($0,63 \leq r \leq 0,69$ при $p > 0,01$) і помірні зв'язки ($0,41 \leq r \leq 0,45$ при $p > 0,01$) (у дівчат є зворотні зв'язки).

Як і в підлітковій кризі, визначена динаміка всіх симптомів з їх кульмінаційними (піковими) виявами в 15-19 р.д. і рейтингові місця в базовій симптоматичі. У дівчат з-поміж позитивних типових симптомів найбільші вияви мають прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати, гордість за власні досягнення; позитивних супутніх – відповідальність, організованість; серед негативних типових – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосованість, зарозумілість; негативних супутніх – жорстокість, лихослів'я, зухвалість. У хлопців з-поміж позитивних типових

– це гордість за власні досягнення, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати; позитивних супутніх – уміння самоконтролю і вміння самооцінювати; серед негативних типових – дратівливість, лихослів'я, індивідуалізм, упертість як неслухняність, негативізм, лінощі; негативних супутніх – хитрість, жорстокість, корисливість, зухвалість.

Крім того, у дівчат частота виявів супутнього симптомокомплексу переважає над силою, а в хлопців відзначається домінуванням частоти лише позитивних симптомів, тоді як у негативних – це хитрість і жорстокість. Фонові симптоми розглядаються дівчатами і хлопцями закономірними життєвими явищами. Це постійний резерв типових і супутніх симптомів, який продовжує з попередніх вікових інтервалів активне формування індивідуальних варіантів кризового розвитку.

У дослідженні з'ясовано гендерні характеристики симптомів у інтервалах кризового (16-18 р.в.) та суміжних стабільних періодів, де кінець першого (15-16 рр.) і початок другого (17-18 рр.) відповідно показують вхід і вихід з кризи.

По-інтервально визначено суб'єктивну інтерпретацію власних переживань. Дівчата 15-16 р.в. самостійно називають провідні симптоми «уміння співпереживати – індивідуалізм – дратівливість». У період 16-17 рр. – це складна система провідних симптомів: «вся типова позитивна симптоматика – уміння співпереживати, індивідуалізм – вся типова негативна симптоматика». У 17-18 р.в. – це також складна система: «відповідальність – уміння співпереживати, переживання власних успіхів чи невдач – індивідуалізм, лінощі».

У 15-16-річних хлопців домінує така система симптомів: «відповідальність – уміння співпрацювати, прагнення до самостійності, хитрість – дратівливість». У 16-17 рр. – це «уміння співпрацювати – відповідальність, прагнення до самостійності, індивідуалізм – пристосовництво». У 17-18 рр. – це «вся типова позитивна симптоматика – відповідальність, прагнення до самостійності, індивідуалізм, пристосовництво – хитрість». Цей період найбільш невизначений (хлопці хитрують або дійсно не розуміють питань щодо своїх переживань, відмовляються відповідати, засвідчуючи ускладнене розуміння базового симптомокомплексу).

Змістові напрями психологічної профілактики кризи 17 років аналогічні як до підліткової. Так, згідно з першим напрямом, необхідно акцентувати увагу на позитивних типових симптомах у 17 р.в., оскільки в дорослих можуть виникнути деформовані уявлення про «затягнення» в дівчат підліткової кризи. Це сприяє в дорослих пізнавальну дезорієнтацію в змісті вікового розвитку. Насправді вже йдеться про симптоми іншої кризи (юнацької), підміна яких однозначно призведе до загострення її перебігу.

У дівчат позитивна симптоматика концентрується навколо прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого; негативна – дратівливості,

хитрості, розумності. У хлопців відповідно – навколо домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати; дратівливості, лихослів'я, упертості як неслухняності, негативізму, лінощів.

Стосовно гендерних суб'єктивних особливостей переживань як напряму психологічної профілактики, то необхідно врахувати, що дівчата до кризового 16-18-річного інтервалу відносять такі симптоми: 1) типові: позитивні – відвертість, оптимізм, відповідальність; негативні – упертість як неслухняність, зухвалість, корисливість, пізнавальна обмеженість, індивідуалізм, лінощі, недбалість, хвастощі, негативізм, пристосовництво, зарозумілість; 2) нетипові: позитивні – домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати, вимогливість; негативні – жорстокість.

Хлопці найбільш важливими симптомами 16-18 р.в. вважають відповідальність, уміння співпрацювати, гордість за власні досягнення, дратівливість, пристосовництво, хитрість. До цього інтервалу вони відносять: 1) типові симптоми: позитивні – уміння співпрацювати, прагнення до самостійності, відповідальність, переживання власних успіхів чи невдач, упертість як наполегливість, оптимізм, старанність, гордість за власні досягнення; негативні – корисливість, дратівливість; 2) нетипові симптоми: позитивні – дитяча безпосередність, уміння самооцінювати, усвідомлення рольової позиції учня або іншої нової соціальної ролі, вимогливість, уміння самоконтролю; негативні – хвастощі, заздрість, недбалість, зарозумілість.

Незначний збіг суб'єктивної інтерпретації симптомів з емпірично визначеною нами показує, що дівчатам, однак, характерне специфічне розуміння власної типової негативної симптоматики (відбувається свідомо протиріччя дорослим), а хлопцям – позитивної (схильні орієнтуватися не на власні, а зовнішні поведінкові зразки, виявляючи вищий рівень конформності). Тоді стереотипна думка про хлопців, як важковиховуваних, започаткована ще з підліткової кризи, лише зміцнюється.

У динаміці кризових явищ необхідно врахувати, що порівняно з підлітковою кризою в дівчат відбувається незначне зменшення виявів негативних типових і зростання позитивних типових симптомів та практичний розпад обох супутніх симптомокомплексів, засвідчуючи їх незначний вплив у базовій симптоматиці. Вплив фонових симптомів – неістотний.

У хлопців – це зміна позитивного типового, розпад позитивного супутнього, стабілізація негативного типового і супутнього симптомокомплексів. Вплив решти нетипових симптомів теж неістотний, особливо симптомів-аутсайдерів: позитивного – дитячої безпосередності; негативного – заздрості. Під впливом негативних супутніх симптомів знижуються вміння самооцінювати та значущість рольової позиції учня (з аналогічних, як у дівчат, причин).

Взаємовплив негативної і позитивної симптоматики в дівчат є таким: 1) хитрість, дратівливість, індивідуалізм, зарозумілість, негативізм, лінощі – це тіньовий бік розвитку всіх позитивних типових симптомів, передусім прагнення до самостійності, уміння співпереживати, гордості за власні

досягнення; 2) пристосовництво – домагання ролі дорослого (менше – уміння співпереживати).

Хлопцям властива лише домінантна й помірна перспективи переживань, що наголошує на несхожості їх кризового перебігу з дівчатами: 1) індивідуалізм, негативізм є тінювим, зворотним боком усіх позитивних типових симптомів; 2) упертість як неслухняність, лихослів'я, лінощі – також (менше – прагнення до самостійності); 3) дратівливість – також (менше – прагнення до самостійності, гордості за власні досягнення).

Як результат, виявлені закономірності перебігу юнацької кризи потенційно знаходять своє логічне різнопланове продовження в психологічних особливостях кризи 23 років.

У п'ятому розділі «Емпіричне вивчення переживань кризи входження в дорослість (криза 23 років)» апробовано методи вказаної дослідницької програми, спрямовані на вивчення психології переживань кризи входження в дорослість, встановлено гендерні структурно-функціональні особливості її базових симптомів у кризових і суміжних вікових інтервалах, виявлено гендерну суб'єктивну інтерпретацію переживань, розроблено методики вивчення симптомокомплексів переживань (окремо для гендеру) і змістові напрями психологічної профілактики кризових явищ.

Результати емпіричного дослідження засвідчують, що перебіг кризи входження в дорослість, або «кризи 23 років», є найскладнішим порівняно з перебігом відомих попередніх «великих криз», зокрема підліткового віку.

Відповідно кожний її симптом має більш складний психологічний зміст. Зокрема, у дівчат (жінок) віковий двохфазовий перебіг кризи припадає на 21-24 р.в., де перша (сильна) фаза формується після 21-22 р.в. Друга фаза (слабка) триває до 23-24 рр. (динамічні тенденції обох фаз є аналогами таких тенденцій підліткової кризи). Як наслідок, до кінця 23 р.в. визначається остаточна структура кризи: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: гордість за власні досягнення, уміння самооцінювати, уміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, оптимізм; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком відповідальності, організованості, уміння співпрацювати): уміння співпрацювати, домагання ролі дорослого, організованість, відповідальність, упертість як наполегливість. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво; блок ПС – зарозумілість, заздрість, корисливість; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком недбалості): недбалість, зухвалість, байдужість, лихослів'я.

Негативні типові симптоми в 21-24 р.в. потенційно незначно домінують над позитивними типовими, структуруючись за рівнем впливу (табл. 5): 1) Д (домінантний вплив): $0,66 \leq r \leq 0,70$ при $p > 0,01$; 2) С (слабкий): $0,30 \leq r \leq 0,33$ при $p > 0,01$; 3) З (зворотний): $r = -0,27$ при $p < 0,05$.

**Взаємодія типових позитивних і негативних симптомів
у дівчат (жінок) 21-24-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Уміння самооцінювати	Старанність	Уміння самоконтролю	Оптимізм
Заздрість	С	С	З	С	С	Д	С
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д	С	Д
Дратівливість	З	З	З	З	З	З	З
Індивідуалізм	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Хитрість	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	Д	С	Д	Д	Д	С
Корисливість	С	С	З	С	С	Д	З

Варто зазначити, що в дівчат (жінок) автономний розвиток дратівливості є більш спонтанним і супроводжується вербальною агресією. Відбувається безпосереднє поєднання жіночої дратівливості з чоловічою, причому з претендуванням на першість, що заперечує її в юнаків (чоловіків) як типову гендерну ознаку.

В юнаків (чоловіків) перша (сильна) фаза формується після досягнення 21 р.в. (ближче до 23 р.в.) і також відзначається аналогічними як у дівчат (жінок) пізнавальними тенденціями. Як наслідок, після 23 р.в. устанавлюється остаточна структура означеної кризи, якій притаманні такі симптоми : 1. Позитивні: 1) типові: прагнення до самостійності, оптимізм, гордість за власні досягнення, вміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): уміння самооцінювати, домагання ролі дорослого, уміння самоконтролю. 2. Негативні: 1) типові: блок АС (лихослів'я, корисливість, дратівливість, індивідуалізм, пристосовництво); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм, зарозумілість); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування сили над частотою виявів): хитрість, пізнавальна обмеженість.

Встановлена класифікація впливу негативних типових симптомів на позитивні типові (табл. 6): 1) Д (домінантний вплив): $0,62 \leq r \leq 0,69$ при $p > 0,01$; 2) С (слабкий): $0,30 \leq r \leq 0,35$ при $p > 0,01$.

Крім того, з'ясовано, що юнакам (чоловікам) властивий автономний розвиток індивідуалізму, який часто супроводжується неприхованим фізичним впливом.

Як і в попередніх нормативних кризах, емпірично визначено динаміку всіх симптомів з їх кульмінаційними (піковими) виявами в 19-24 р.д. і рейтингові місця в базовій симптоматиці.

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
в юнаків (чоловіків) 21-24-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Уміння співпрацювати	Оптимізм
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д	Д
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д
Дратівливість	Д	Д	Д	Д	Д
Індивідуалізм	С	С	С	С	С
Негативізм	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	С	С	С	С
Корисливість	Д	Д	Д	Д	С
Упертість як неслухняність	Д	Д	Д	Д	Д
Лінощі	Д	Д	Д	Д	Д

У дівчат (жінок) з-поміж позитивних типових симптомів найбільші вияви мають прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення; позитивних супутніх – відповідальність, організованість; серед негативних типових – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво, зарозумілість; негативних супутніх – лихослів'я, зухвалість. В юнаків (чоловіків) з-поміж позитивної типової симптоматики – це прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати; позитивної супутньої – уміння самоконтролю, уміння самооцінювати; серед негативної типової – дратівливість, лихослів'я, індивідуалізм, лінощі; негативної супутньої – хитрість.

З'ясовано гендерні характеристики всіх симптомів у кризовому (21-24 р.в.) та суміжних стабільних періодах, де кінець першого періоду (20-21 рр.) і початок другого (24-25 рр.) відповідно представляють вхід і вихід з кризи.

Стосовно суб'єктивної інтерпретації власних переживань, то дівчата більше схильні помічати в собі значущі особистісні зміни. Вони входять і виходять раніше з кризи. Їх негативна симптоматика, яка концентрується у фіксованому інтервалі із значною перевагою над позитивною, є неприхованою, часто демонстративною, з потенційним загостренням суперечностей з оточенням. У 21-22 рр. – це складна система провідних симптомів: «дитяча безпосередність – відповідальність, переживання власних успіхів чи невдач, негативізм, пристосовництво – лінощі». У 22-23 рр. – також складна система: «уміння співпереживати – прагнення до самостійності, відповідальність, індивідуалізм, пристосовництво – упертість

як неслухняність». У 23-24 рр.: «прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, відповідальність – індивідуалізм».

Суб'єктивна інтерпретація переживань юнаками (чоловіками) представлена такими симптомами і також має власну систему очікувань: у 19-20 рр. – це: «відвергість – уміння співпрацювати, уміння співпереживати – пристосовництво». У 21-22 рр.: «прагнення до самостійності – уміння співпрацювати, пристосовництво, індивідуалізм – хитрість, зухвалість» У 22-23 рр.: «прагнення до самостійності, відповідальність – переживання власних успіхів чи невдач, пристосовництво – індивідуалізм». У 23-24 рр. установлюється складна система провідних симптомів: «прагнення до самостійності – відповідальність, пристосовництво – індивідуалізм, дратівливість».

Психологічна профілактика кризи входження в дорослість має аналогічну, як у попередніх нормативних кризах, теоретико-емпіричну базу і структуру змісту.

1. Розвивальний пріоритет, безперечно, належить позитивним типовим симптомам у межах 22-23 р.в. Ця проблема додатково актуалізується тим, що в особистості переважають негативні типові симптоми.

При цьому необхідно врахувати, що позитивна типова симптоматика в дівчат (жінок) чітко концентрується навколо прагнення до самостійності як домінантного симптому; негативна типова – дратівливості, хитрості, зарозумілості. В юнаків (чоловіків), крім того, навколо упертості як неслухняності і негативізму, що, зрештою, визначає незначні відмінності між статями. Однак кількісне домінування негативних симптомів потенційно спричиняє в юнаків (чоловіків) болісний перебіг кризи. Крім того, усім досліджуваним характерна схожість світоглядних трансформацій, але з інтервальним випередженням у дівчат (жінок) у межах календарних півроку, що можна пояснити стабілізацією спільного для них домінантного симптому ще з періоду підліткової кризи.

Неприховані суперечності між полярною симптоматикою кризи 23 років, де юнаки (чоловіки) вкотре привертають до себе більше уваги через чіткі вияви негативних симптомів, легше розв'язати порівняно, наприклад, з підлітковою кризою, оскільки тут вона усвідомлена особистістю.

2. Гендерні суб'єктивні закономірності переживань у період кризи входження в дорослість також відрізняються. Так, дівчата (жінки) визнають важливість прагнення до самостійності, відповідальності, домагання ролі дорослого, гордості за власні досягнення, індивідуалізму. Негативну симптоматику вони зіставляють з 19-20 (сильна фаза) та 22-23 р.в. (слабка фаза). Уважається, що найбільші власні трансформаційні перетворення в переживаннях, що осмислюються з домаганнями цілісності, осмисленості, прагматизму, відбуваються в 22-23 р.в. (зі зміщенням до 23 р.в.), мотивуючи це потребою остаточного професійного і передусім – сімейного вибору (наявного, імовірного чи бажаного).

Юнаки (чоловіки) співвідносять свої зміни з періодом 21-22 р.в. (слабкою фазою), але більшість із них – 23-24 рр. (сильною фазою). Таке суб'єктивне тлумачення сили фаз не збігається з визначеним нами, що свідчить про ускладнене розуміння ними, порівняно з дівчатами (жінками), власного вікового розвитку. Негативна симптоматика у юнаків (чоловіків) є перервною, тривалою, однак менш демонстративною, більше осмисленою і контрольованою, особливо з досягненням 23 р.в., який позначає кульмінацію кризи і вихід із неї. Досліджувані вважають, що найбільші трансформаційні перетворення в переживаннях кризи 23 років викликані необхідністю остаточного професійного вибору, менше – сімейними перспективами. Осмислення власної симптоматики в юнаків (чоловіків) є прагматичним процесом, проте менш цілісним, а тому імпульсивним, неприхованим. Усвідомленим і контрольованим – більше в 23-24 р.в.

Ці динамічні тенденції кризи дозволяють виокремити ще одну суперечність як нетипову для попередніх криз: діаметрально різна оцінка досліджуваними та їх дорослим оточенням сили і частоти виявів симптомів аналізованої кризи (якщо дорослі акцентують увагу на силі, то досліджувані – на частоті). Як наслідок, такі полярні тлумачення вікового і соціального призначення однакових симптомів активно формують умови потужного зростання неприхованих неприязних взаємин між різновіковими суб'єктами.

3. Значний збіг типової симптоматики в обох статей підтверджує наші попередні висновки про подібність гендерних світоглядних трансформацій, проаналізованих стосовно блоку АС і прагнення до самостійності як визначальних симптомів у кризі входження в дорослість. Зазначимо, що такий збіг стосується більше юнаків (чоловіків), засвідчуючи їх потенційно вищий рівень відкритості у взаєминах, що суперечить розповсюдженим уявленням про перевагу такої відкритості в дівчат (жінок).

4. Динамічний розвиток негативного симптомокомплексу кризи 23 років демонструє потенційність його другого «вибуху», але вже усвідомленого особистістю (перший – властивий підлітковій кризі). Закономірно, що нерівномірний розподіл негативних симптомів у тривалому віковому інтервалі ускладнює цілісне осмислення перебігу кризи входження в дорослість, призводить до помилкових виявлень про її вікове місцезнаходження, прийнявши за неї динамічні характеристики 19-21 р.в.

5. У дівчат (жінок) результати взаємодії позитивних і негативних симптомів є такими: 1) індивідуалізм, хитрість, пристосованість є тінювим, зворотним боком усіх позитивних типових симптомів; 2) зарозумілість – також усіх (менше – уміння самоконтролю); 3) пристосованість – також усіх позитивних типових (менше – переживань власних успіхів чи невдач, оптимізму); 4) заздрість – уміння самоконтролю (менше – прагнення до самостійності, уміння самооцінювати, старанності); 5) корисливість – уміння самоконтролю (менше – прагнення до самостійності, гордості за власні досягнення, уміння самооцінювати, старанності).

Відсутність у дівчат (жінок) помірної перспективи в розвитку

симптомів практично поляризує решту перспектив і визначає їхній внутрішній неспокій світу переживань.

В юнаків (чоловіків): 1) лихослів'я, зарозумілість, дратівливість, негативізм, упертість як неслухняність, лінощі, пристосовництво, корисливість є тіншовим, зворотним боком усіх позитивних типових симптомів; 2) корисливість – також усіх (менше – оптимізму); 3) пристосовництво – передусім гордості за власні досягнення (менше – прагнення до самостійності, переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпрацювати).

Виявлені закономірності перебігу кризи 23 років та попередніх нормативних криз можна успішно екстраполювати на майбутній віковий розвиток лише за умови врахування динамічного змісту ненормативних криз.

У шостому розділі *«Емпіричне вивчення переживань ненормативних криз»* у руслі названої дослідницької програми апробовано аналітичне спостереження за повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами, симптомами ненормативних криз, анкетування, психологічну бесіду, розроблено класифікацію та встановлено зміст названих навчально-виховних реалій і стереотипів, визначено структурно-функціональні особливості базового симптомокомплексу ненормативних криз, сформульовано змістові напрями психологічної профілактики для кожного симптому.

Встановлено, що повсякденні навчально-виховні реалії і стереотипи – це: 1) система загрозливих соціальних викликів для компетентного розуміння вікового розвитку, що відображає неузгодженість інтересів усіх суб'єктів навчання і виховання (підлітків, юнаків, їхніх батьків, педагогів, інших дорослих); 2) безпосередні соціальні протиріччя необхідним умовам результативного особистісно-орієнтованого підходу до підростаючої особистості в будь-якому віковому періоді – кризовому чи стабільному; 3) відносно автономні життєві явища з тенденцією до активної взаємодії взаємного ускладнення.

Зрештою, вони визначають специфіку розвитку ненормативних кризових явищ в окремо взятій або всіх нормативних кризах, а також у стабільних вікових періодах.

Навчально-виховні реалії як соціальні, традиційні і мінливі за змістом повсякденні життєві явища позначають процеси нестабільної несприятливої соціалізації та авторитарну роль спочатку педагогів, потім – інших суб'єктів навчання і виховання. До цих реалій належать: 1. Відсутність повної схожості між поколіннями навіть у межах незначного вікового інтервалу. 2. Розшарування педагогічної свідомості, або поляризація розуміння навчально-виховних функцій педагогами як основних суб'єктів навчання і виховання. 3. Майнова та інтелектуальна диференціація педагогів і поляризоване розуміння ними своєї соціальної ролі. 4. Полярні уявлення підлітків і юнаків про типологію педагогів. 5. Професійне розчарування, або переорієнтація педагогів з мети професійної діяльності на розв'язання особистих проблем. 6. Формування навчально-виховної ситуації «повинен»

на авторитарних засадах (блокування можливостей творчої діяльності). 7. Владність і педагогічний авторитаризм, або зміцнення взаємних уявлень про результативність авторитаризму.

Навчально-виховні стереотипи відображають стійкі освітні традиції і є результатом директивної педагогіки з провідною авторитарною роллю всіх суб'єктів навчання і виховання та з домінуванням у них взаємного авторитарного ставлення, де роль педагога необов'язково є провідною. Ці стереотипи є такими: кожний педагог має бути організатором; зайнятість батьків; байдужість батьків до навчання і виховання; нівелювання позитивних переживань; абсолютизація навчально-виховного впливу; підлітки і юнаки мають бути слухняними.

Комбінований симптомокомплекс ненормативних криз складається лише з негативних симптомів. Спричинений активною взаємодією вищеназваних реалій і стереотипів та негативних симптомів уже нормативних криз. Зокрема: віртуальне світосприймання – це результат взаємовпливу дратівливості, зухвалості, байдужості, індивідуалізму, пізнавальної обмеженості, жорстокості, лихослів'я. Брутальні словесні штампи – взаємовпливу лінощів, дратівливості, хвастоців, хитрості, зухвалості, байдужості, пізнавальної обмеженості, жорстокості, зарозумілості, особливо лихослів'я. Злісні навмисні вчинки – дратівливості, негативізму, хитрості, зухвалості, байдужості, індивідуалізму, жорстокості, заздрості, зарозумілості, пристосовництва (посилюються блоком АС і поєднуються з брутальними словесними штампами). Максимальний зиск – хитрості, корисливості, індивідуалізму, пристосовництва; «купи-продай» – хитрості, зухвалості, корисливості, індивідуалізму, заздрості, пристосовництва; інфантилізм – лінощів, хвастоців, хитрості, байдужості, пристосовництва; кримінальні уявлення і «соціальний дебілізм» – усіх негативних типових симптомів.

Кожен симптом має власні соціальні витоки, властивості, потенційну результативність, зміст психологічної профілактики з відповідними опорними знаннями, які є базовими для розробки необхідних психоконсультативних і психокорекційних технологій. Не має чітких гендерних особливостей.

Надалі комбінований симптомокомплекс як ситуативний може трансформуватися в стабільний з передбачуванним майбутнім розпадом на нові складові, які потенційно спроможні ще більше його розширити й зміцнити. Зіставляючись з будь-якою нормативною кризою, зміцнює й ускладнює її негативну симптоматику та опосередковано послаблює позитивну, формуючи в підростаючій особистості стійкі асоціальні вияви.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та емпірично вирішено проблему психології переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці, що в руслі особистісно-орієнтованого підходу до підростаючої особистості виявляється в створенні концепції симптомокомплексів

переживань вікових криз (нормативних і ненормативних), виявленні структурно-функціональних особливостей та динаміки базових симптомів вікових криз, їх відносних вікових меж, з'ясуванні в підлітків і юнаків рівнів суб'єктивної інтерпретації базових симптомів нормативних криз, розробці та обґрунтуванні змістових напрямів психологічної профілактики нормативних і ненормативних криз.

Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Вікові кризи як науково-психологічний феномен завжди були предметом постійного зацікавлення вчених і їх творчого намагання з'ясувати закономірності вікового розвитку особистості. Психологічна хронологія і наукові уявлення про вікові кризи свідчать про поляризоване розуміння їх вікового призначення («норма онтогенезу як регулярний процес зміни стабільних і кризових періодів» – «свідчення вчасно незавершеного переходу»), що в контексті періодів життя людини, зокрема підліткового і юнацького віку, актуалізує дослідження їх вікових альтернатив (нормативних і ненормативних криз). Такими нормативними кризами є підліткова (криза 13 років) і юнацька (криза 17 років), які, як наукові відкриття ХХ століття, мають спільну історію вивчення, де першій зі значним інформаційним відривом належить пріоритетність і масштабність відкриття. Про кризу входження в дорослість (криза 23 років) відомості в науковій літературі відсутні. Ненормативні кризи мають власну історію вивчення й актуальну причинність (від стрімко прогресуючої в минулому демографічної ситуації – до несприятливих суспільних трансформацій 1990-х рр. – початку ХХІ ст.).

У зв'язку з цим здійснено теоретико-емпіричну спробу реанімування і наповнення новим змістом наукових здобутків радянської педології 1920-30-х рр. про симптомокомплекси переживань вікових криз, зміст яких дозволяє чітко диференціювати їх з особливостями суміжних стабільних періодів, як це було зроблено на прикладі криз 1 року, 3 років, 7 років, а значить, розробити в підлітковому і юнацькому віці доказовий навчально-виховний вплив на підростаючу особистість на основі його зіставлення з конкретними віковими періодами.

2. Сформульовано теоретичні положення та понятійний апарат концепції симптомокомплексів переживань вікових криз. За допомогою емпіричних доказів обґрунтовано градацію вікових криз на нормативні і ненормативні, розроблено їх динамічні психологічні моделі. З'ясовано структуру, зміст базових симптомів переживань, систему їхніх внутрішніх взаємозв'язків в потенційно оптимальних чи несприятливих для розвитку вікових інтервалах (передусім – кризових).

Розроблена концепція засвідчила, що переживання вікових криз – це системне динамічне явище, яке, як комплекс особливостей емоційно-почуттєвої сфери і особистісних якостей людини, залежить від психогенних чинників і соціальних впливів. Переживання складається з унікальних базових симптомів, вікова послідовна трансформація яких у всіх

нормативних кризах визначає зміст поняття «вікова норма кризового розвитку» як основної змістової характеристики оптимального перебігу вікового кризового розвитку. Виокремлює в календарних назвах суміжних стабільних вікових періодів (зокрема, «молодший шкільний вік») понятійні суперечності, розв'язання яких визначає перспективи їх наступних досліджень разом з психологічними особливостями кризових періодів, оптимізує практику педагогічної діяльності, уникаючи попередньо визначеної залежності від навчально-виховної системи.

3. Нормативні кризи (підліткова, юнацька, входження в дорослість) у підлітковому і юнацькому віці – це окремі вікові періоди, які уособлюють динамічність і цілісність вікового розвитку. Найвність у них відносних вікових меж є необхідною умовою розрізнення між собою та суміжними стабільними періодами: кризи 13 років – передусім з підлітковим віком, потім – молодшим шкільним; кризи 17 років – з юнацьким, потім – підлітковим; кризи 23 років – зі вступом у дорослість, потім – юнацьким.

Ненормативні кризи однаково можуть бути властивими для нормативної кризи чи стабільного вікового періоду.

4. Нормативні кризи мають власний різний унікальний базовий симптомокомплекс переживань як складну динамічну систему позитивних і негативних симптомів (типові, супутні, фонові) зі схожою структурою і властивостями, однак різним змістом, де негативні симптоми в ставленні до навколишньої дійсності відзначаються блочним розподілом. Їх базові типові симптоми характеризуються відносною гармонійністю частоти і сили виявів без явної переваги певних симптомів. Супутні симптоми характеризуються в підлітковій та юнацьких кризах домінуванням у хлопців на відміну від дівчат, частоти над силою виявів, крім окремих негативних симптомів (у дівчат – започаткуванням посилення сили виявів); у кризі входження у дорослість – домінуванням у хлопців сили виявів над частотою, у дівчат – посиленням домінування сили виявів окремих позитивних і негативних симптомів, передусім – негативних. Фонові симптоми мають мінімальні вияви без істотної переваги сили чи частоти. Виявлено часову динаміку базових симптомокомплексів, де одні симптоми є стабільними, відображаючи в усіх нормативних кризах їх емоційно-пізнавальні диференційні характеристики, або вікову логіку розвитку переживань у дівчат – це прагнення до самостійності, відповідальність, організованість, драгієлюбність, хитрість, зарозумілість. У хлопців – прагнення до самостійності, вміння самоконтролю, драгієлюбність, лихослів'я, упертість як неслухняність, негативізм, лінощі. Інші симптоми однаково тимчасово втрачають або посилюють свою значущість.

Аритмічна динаміка симптомів переживань та особливості їхнього двохфазового перебігу дозволяють назвати підліткову кризу, але передусім кризу входження в дорослість, якій властиві радикальні розбіжності в самостійних тлумаченнях юнаками її психологічного змісту порівняно з оцінками оточення, «великими кризами», а юнацьку кризу за специфіку її

однофазового перебігу – «малою кризою». Схожість обох «великих криз» – це також соціальна значущість трансформаційних світоглядних перетворень, тому вони є віковими рольовими аналогами, де найбільші світоглядні суперечності виявляються в кризі входження в дорослість. Періодичність нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці, враховуючи співвіднесення попередніх криз (від кризи 3 років) з умовними віковими інтервалами, дозволяє припустити потенційну можливість наступних таких криз, які закономірно чергуються між собою як «великі» і «малі», зокрема: кризи 3, 7, 13, 17, 23 років, і далі – криза 27 років («мала»), 33 («велика»), 37 років («мала») тощо, де в обох криз сумарно спостерігається 10-річний календарний цикл та ієрархічна залежність. Ця система потребує експериментального завершення, але очевидно інше: вікові нормативні кризи зі своїм динамічним симптомокомплексом, стійкість якого полягає у відносно фіксованій кількості симптомів та їх якісних інтервальних характеристиках, засвідчують циклічність вікового розвитку, а отже, циклічність симптомів переживань, що означає можливість їх діагностики та прогнозування в будь-яких історичних соціальних умовах.

5. Ненормативні кризи позначають у взаєминах суб'єктів навчання і виховання педагогічну некомпетентність дорослих суб'єктів, а також особливості несприятливої соціалізації з її повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами, вирізняються власними ознаками і потенційними пріоритетами їх подолання. Дедалі стабілізуються при глобальних суспільно-економічній, світоглядній кризах, кризі дитинства й педагогічної свідомості, водночас зазначаючи власну залежність від них і потенційні можливості своєї нейтралізації. Для кожної статі властивий схожий унікальний ситуативний базовий симптомокомплекс переживань як складна динамічна система лише негативних симптомів, яка не групується в блоки, але має власну структуру (основні, доміанти, провідні доміанти, фонові симптоми) і властивості, а також подібний зміст, започаткований з підліткової кризи, що, як наслідок, передбачає схожі динамічні характеристики та психологічну профілактику кожного симптому. Це емоційно-пізнавальний віковий показник для розрізнення з базовими симптомокомплексами нормативних криз, які він постійно ускладнює, що виявляється в зміцненні негативних і послабленні позитивних симптомів. У зв'язку з несприятливою соціалізацією ситуативний базовий симптомокомплекс потенційно трансформується вже в стабільний комбінований.

6. Суб'єктивна інтерпретація підлітками і юнаками базових симптомів нормативних криз засвідчує свою високу схожість із емпірично визначеними нами характеристиками. Починаючи з 9 р.в., досліджувані спроможні в 9-24 р.д. диференціювати власну симптоматику переживань на типову і нетипову, співвідносити її з віковими інтервалами, помічати в ній провідні позитивні і негативні симптоми. Із віком у них простежується тенденція до зростання

розбіжностей з дорослими в спільній інтерпретації базових симптомів, які наочно постають на прикладі кризи входження в дорослість.

Така інтерпретація є необхідною умовою взаєморозуміння різновікових суб'єктів навчання і виховання під час спільного пошуку спільних позицій стосовно стану і вікових перспектив самолізання чи пізнання соціального оточення.

7. Сутність психологічної профілактики вікових криз у підлітковому та юнацькому віці полягає у врахуванні практичними психологами і педагогами в підростаючої особистості закономірностей життєдіяльності полярних симптомів, де недосконалість однієї альтернативи обов'язково передбачає активізацію іншої, можливого взаємопереходу симптомів у типових, супутніх і фонових симптомокомплексах нормативних криз, закономірностей утворення комбінованих симптомів ненормативних криз.

Ефективність психологічної профілактики залежить від застосування комплексу необхідних умов доказового особистісно-орієнтованого впливу, спрямованих на «пом'якшення» перебігу кризових явищ. Це: 1) розуміння відносних вікових меж у кризах; 2) збіг піку суб'єктивного симптомокомплексу переживань, особливо негативного, з об'єктивними віковими інтервалами; 3) виокремлення в підлітків і юнаків спільних і відмінних симптомів нормативних криз; 4) здатність підлітків і юнаків до самостійного виокремлення в себе типових і нетипових симптомів в об'єктивно існуючих базових симптомокомплексах; 5) особливості суб'єктивної інтерпретації змісту симптомокомплексів із подальшим виокремленням провідних домінант у кожному віковому інтервалі; 6) наявність типових негативних симптомів, які, визначаючи напрями розвитку симптомокомплексу (домінантний, помірний, слабкий), у ситуації активного взаємовпливу з позитивними симптомами сприяють успішному становленню підлітків і юнаків у їх спільному з дорослими життєвому просторі; 7) психологічні характеристики кожного симптому переживань та їх динаміка в окремих вікових інтервалах, оптимальних чи несприятливих для розвитку.

За рівнем свого впровадження дорослими названі умови мають таку градацію: 1) неочікувані (як правило, підліткам і юнакам невідомі); 2) очікувані (як правило, їм відомі).

Проведене дослідження не претендує на вичерпний виклад усіх аспектів психології переживань вікових криз у підлітковому та юнацькому віці. Його результати необхідно розглядати у рамках дедуктивних та індуктивних висновків і як екстраполявання. Перспективами наступних розвідок є поглиблення структурно-функціональних особливостей кожного базового симптому; з'ясування їх змісту в підлітків і юнаків з асоціальними виявами, позбавленими дієвої батьківської уваги, можливим перебуванням у навчально-виховних закладах закритого типу, місцях позбавлення волі; створення психоконсультативних і психокорекційних програм для оптимізації кожного позитивного та локалізації негативного симптому з упровадженням

визначеного структурованого комплексу необхідних умов особистісно-орієнтованого впливу на зростаючу особистість у ситуації його соціальної протипаги – несприятливих повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів; удосконалення методів вивчення симптомокомплексів вікових криз; з'ясування змісту психології переживань вікових криз спочатку на початкових етапах дорослості, потім – у зрілості та похилому віці.

Зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

Монографії:

1. Поліщук В. М. Криза 13 років: феноменологія, проблеми : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 188 с.

2. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2012. – 478 с.

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Поліщук В.М. Вікові кризи у психічному розвитку особистості / В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – Вип. 1(8). – С. 126–130.

2. Поліщук В.М. Міфічні уявлення в практиці педагогічної діяльності / В. М. Поліщук // Початкова школа. – 2000. – № 12. – С. 29–31.

3. Поліщук В.М. Психологічна готовність вчителя до праці в школі / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 2. – С. 8–10.

4. Поліщук В. М. Соціальні чинники ризику у формуванні свідомості підлітків та старшокласників / В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 15. – С. 184–187.

5. Поліщук В.М. Психологія вікового розвитку в працях Л. С. Виготського (пам'яті видатного вченого – до 70-річчя з дня смерті) / В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 24. – С. 61–67.

6. Поліщук В. М. Вихідні наукові уявлення про вікові кризи (до початку ХХ ст.) / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 32 (56). – С. 48–55.

7. Поліщук В. М. Криза 13 років і підлітковий період / В. М. Поліщук // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид.-во ЖДУ імені І. Франка, 2010. – Т. 12. – Вип. 11. – С. 238–246.

8. Поліщук В. М. Психологічні особливості переживань у кризі 13 років (дівчатка) / В. М. Поліщук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Серія : Психологічні науки)

/ гол. ред. М. О. Носко. – Чернівці: ЧДПУ, 2010. – Т. 2. – Вип. 82. – С. 143–146.

9. Поліщук В. М. Психологічні особливості переживань у кризі 13 років (хлопчики) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – С. 346–353.

10. Поліщук В. М. Вікові нормативні кризи як феномен вікового розвитку / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Част. 5. – С. 282–291.

11. Поліщук В. М. Криза 13 років як перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку (дівчатка) / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 4. – С. 11–14.

12. Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку (дівчата) / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 11. – С. 16–20.

13. Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку (хлопці) / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 35 (59). – С. 97–103.

14. Поліщук В. М. Криза 23 років як перехідний період від юнацького віку до вступу в дорослість (дівчата) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Вип. 6. – С. 160–167.

15. Поліщук В. М. Криза 13 років як феномен вікового розвитку / В. М. Поліщук. – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Вип. 11. – С. 675–686.

16. Поліщук В. М. Наукові уявлення про вікові кризи у радянській педології / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С. 66–72.

17. Поліщук В. М. Основні ознаки негативного симптомокомплексу переживань вікових криз // В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К., 2011. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 5. – С. 448–456.

18. Поліщук В. М. Симптоматика переживань вікових криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Част. 7. – С. 166–172.

19. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 23 років дівчатами (жінками) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К.: Фенікс. – 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 13. – С. 368–375.

20. Поліщук В. М. Симптоматика переживань дівчатами кризи 17 років / В. М. Поліщук // Психологічні перспективи / голова ред. ради М. Слюсаревський. – К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2011. – Т. 1: Становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху. – С. 55–63.

21. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 13 років дівчатками / В. М. Поліщук // ОСВІТА РЕГІОНУ. Політологія. Психологія. Комунікації. – К.: Університет України, 2011. – № 3. – С. 147–151.

22. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 13 років хлопчиками / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 139–146.

23. Поліщук В. М. Симптоматика переживань юнаками кризи 17 років / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Част. 6. – С. 235–243.

24. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 23 років юнаками / В. М. Поліщук // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 637–646.

25. Поліщук В. М. Комбінований ситуативний симптомокомплекс переживань ненормативних криз у підлітків та юнаків / В. М. Поліщук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / гол. ред. М. Й. Варій. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 188–199.

26. Поліщук В. М. Основні ознаки позитивного симптомокомплексу переживань вікових криз / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К.: Фенікс. – 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 203–209.

27. Поліщук В. М. Криза 13 років у хлопчиків: структура симптомокомплексу і його зміст / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №. 4. – С. 2–8.

28. Поліщук В. М. Криза входження в дорослість як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №. 9. – С. 1–6.

Посібники:

1. Поліщук В. М. Виховання особистості : повсякдення і стереотипи : [навчальний посібник] / Поліщук В. М. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 169 с.
2. Поліщук В. М. Життєві кризи особистості : [навчально-методичний посібник] / Поліщук В. М. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – 96 с. (С. 47–55).
3. Психологія сім'ї [Поліщук В. М., Ільїна Н. М., Поліщук С. А., Мисник С. О. та ін.]; за заг. ред. В. М. Поліщука : [навчальний посібник]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – 238 с. (С. 5–49).
4. Психологія сім'ї [Поліщук В. М., Ільїна Н. М., Поліщук С. А., Мисник С. О. та ін.]; за заг. ред. В. М. Поліщука : [навчальний посібник]. – [Вид. 2-ге, доп.]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2009. – 282 с. (С. 5–52, 273, 274).
5. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія [навчально-методичний посібник] / Поліщук В. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – 330 с. (С. 77, 78, 106–110, 112, 170, 171, 179, 180, 186).
6. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія [навчальний посібник] / Поліщук В. М. – Суми : – [Вид. 3-тє, виправл.]. – ВТД «Університетська книга», 2010. – 352 с. (С. 64, 65, 93–98, 151, 152, 159–161).
7. Поліщук В.М. Психологія педагогічного повсякдення [науково-популярний посібник] / Поліщук В. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. – 152 с.

Статті в інших наукових виданнях:

1. Поліщук В. М. Педагогічна майстерність учителя і навчально-виховна реальність / В. М. Поліщук // Розвиток педагогічної майстерності викладача в умовах неперервної освіти : [монографія] / за ред. М. М. Солдатенка, О. М. Семенов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – С. 43–56.
2. Поліщук В. М. Криза 23 років як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість (юнаки) / В.М. Поліщук // Наукові праці. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк : ДВНЗ «ДОННТУ», 2011. – Вип. 10 (193). – С. 219–226.

Матеріали науково-практичних конференцій:

1. Поліщук В. Н. Подростковый и старший школьный возраст в системе периодизации возрастного развития / В. Н. Поліщук // Психолого-педагогические проблемы воспитания подрастающего поколения: Материалы международной научно-практической конференции. – Брянск : Изд.-во БГУ, 2004. – С. 115–120.
2. Поліщук В. М. Вікові нормативні кризи у шкільному дитинстві / В. М. Поліщук // Психологічні аспекти національної безпеки : Тези другої міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 171–174.
3. Поліщук В. М. Динаміка симптомокомплексів переживань нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Основные парадигмы педагогики и психологии в XX веке: материалы Международной научно-практической конференции по педагогике и

психології, 11-12 листопада 2011 року. – Харків : Восточноукраїнская організація «Центр педагогических исследований», 2011. – С. 70–71.

4. Поліщук В. М. Переживання ненормативних криз і повсякденні навчально-виховні реалії та стереотипи / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі : зб. наук. статей і матеріалів І міжвузівської науково-практичної конференції, 7-8 жовтня 2011 року / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. пед. ун-т імені Г. Сковороди ; за ред. І.Ф. Прокопенка. – Х. : ХНПУ ; ХОГОКЗ, 2011. – С. 216–222.

5. Поліщук В. М. Переживання підлітками і юнаками вікових ненормативних криз / В. М. Поліщук // Людські цінності і толерантність : міжконтинентальний діалог інтелектуалів : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16 листопада 2011 року) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Київський ун-т імені Б. Грінченка; за заг. ред. В. О. Огнев'юка ; [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, С. О. Сисоєва, Н. М. Віннікова]. – К. : Київ. ун-т імені Б. Грінченка, 2011. – С. 98–101.

6. Поліщук В. М. Симптомокомплекс юнацької кризи / В. М. Поліщук // Психологія і педагогіка: актуальні питання ХХІ ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 листопада 2011 року. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – С. 27–28.

7. Поліщук В. М. Принципи дослідження симптомокомплексів вікових криз у підлітковому і юнацькому віці / В. М. Поліщук // Основные вызовы и пути их решения : научно-практическая конференция по педагогике и психологии, 2-3 декабря 2011 года. – Харьков : Восточноукраїнская організація «Центр педагогических исследований», 2011. – С. 41–43.

8. Поліщук В. М. Симптоматика переживань вікових нормативних і ненормативних криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи: міжнародна науково-практична конференція, 16-17 грудня 2011 р. – Львів : «Львівська педагогічна спільнота». – 2011. – С. 40–41.

9. Поліщук В. М. Симптомокомплекс вікової нормативної кризи «входження у дорослість» / В. М. Поліщук // Психологія і педагогіка : актуальні питання ХХІ ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 грудня 2011 року. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – С. 24–26.

10. Поліщук В. М. Суб'єктивна інтерпретація переживань кризи 17 років/ В. М. Поліщук // Вітчизняна наука : сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 16-18 березня 2012 року). – С. 132–134.

11. Поліщук В. М. Базові симптомокомплекс переживань вікових криз / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі : зб. наук. статей і матеріалів ІІ міжнародної науково-практичної конференції, 26-27 жовтня 2012 року / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту

України, Харк. нац. пед. ун-т імені Г. Сковороди ; за ред. І. Ф. Прокопенка. – Х. : ХНПУ ; ХОГОКЗ, 2011. – С. 231–235.

Матеріали науково-практичних і науково-методичних семінарів:

1. Поліщук В. М. Психологія вікового розвитку як складник професійної компетентності шкільного психолога / В. М. Поліщук // Становлення професійних якостей практичного психолога у різних галузях діяльності : матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару (Умань, 20 січня 2012 р.) / ред. кол. : Ткачук Л.В. (гол. ред.) та інші. – Умань : ІПП Жовтий О.О., 2012. – С. 34–36.

2. Поліщук В. М. Вікові кризи у системі вікового розвитку / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми практичної психології : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (Глухів, 11-12 жовтня 2012 р.) / [ред. кол. : Я. О. Гошовський, Г. К. Радчук, В. М. Чернобровкін]; відп. ред. В. М. Поліщук. – Глухів: РВВ ГНПУ імені О. Довженка, 2012. – С. 42–46.

АНОТАЦІЇ

Поліщук В.М. Психологія переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2013.

У дисертації досліджуються структурно-функціональні особливості базових симптомокомплексів переживань нормативних і ненормативних криз у підлітковому і юнацькому віці.

У руслі концепції симптомокомплексів переживань вікових криз здійснено розгалужене теоретико-емпіричне вивчення підліткового і юнацького віку, внаслідок чого розроблено психологічний зміст основної структурної одиниці вікових нормативних і ненормативних криз – переживання як низку відносних динамічних універсальних симптомів (симптомокомплексів), які на різних вікових стадіях потенційно взаємозамінюються або взаємозмінюються. З'ясовано спектр наукових підходів до їх вивчення. Визначено та охарактеризовано гендерні закономірності базових симптомів переживань вікових нормативних (підліткової кризи, або кризи 13 років; юнацької кризи, або кризи 17 років; кризи входження в дорослість, або кризи 23 років) і ненормативних криз, послідовна вікова трансформація яких виокремлює поняття «вікова норма кризового розвитку». У встановлених відносних межах вікових криз визначено гендерну динаміку та ієрархічну взаємозалежність базових симптомів. З'ясовано зміст суб'єктивної інтерпретації власних переживань підлітками і юнаками. Розроблено змістові напрями психологічної профілактики кризових явищ у підростаючій особистості в умовах несприятливих соціальних впливів засобами особистісно-орієнтованого підходу.

Ключові слова: базовий симптомокомплекс, вікова нормативна криза,

вікова ненормативна криза, криза входження в дорослість, вікова норма кризового розвитку, переживання, підліткова криза, симптом, юнацька криза.

Полищук В. Н. Психология переживаний возрастных кризисов в подростковом и юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2013.

В диссертации исследуются структурно-функциональные особенности базовых симптомокомплексов переживаний нормативных и ненормативных кризисов в подростковом и юношеском возрасте.

В контексте концепции симптомокомплексов переживаний возрастных кризисов осуществлено разветвленное теоретико-эмпирическое изучение подросткового и юношеского возраста, вследствие чего разработано психологическое содержание основной структурной единицы возрастных кризисов – переживания как упорядоченной системы условных динамических универсальных симптомов, которые на разных возрастных этапах потенциально взаимозаменяются или взаимоизменяются. Определен спектр научных подходов к изучению возрастных кризисов с последующим трансформированием представлений о них в современную научную и педагогическую деятельность. Установлена историческая хронология исследования возрастных кризисов, где ведущее место с введением понятия «симптомокомплекс» принадлежит советской педологии и психотехнике. Разработаны «Исследовательская программа комплексного изучения переживаний возрастных кризисов», динамическая психологическая модель нормативных кризисов, а также – нормативных и ненормативных кризисов.

Каждому гендеру характерна собственная возрастная линия формирования базового симптомокомплекса переживаний с ведущими симптомами, которая определяет содержание возрастного развития личности как историю переживаний, где радикальные изменения симптомокомплексов ассоциируются только с нормативными кризисами. Как следствие, определены их гендерные условные границы, где подростковый кризис, или кризис 13 лет (переходный период от младшего школьного к подростковому возрасту) и кризис вхождения во взрослость, или кризис 23 лет (переходный период от юношеского возраста к вхождению во взрослость), вследствие двухфазового протекания являются «большими кризисами» и возрастными мировоззренческими аналогами. Юношеский кризис, или кризис 17 лет (переходный период от подросткового к юношескому возрасту), состоит с одной фазы («малый кризис»). Охарактеризованы гендерные особенности их базовых симптомокомплексов, которые, соотносясь со своими возрастными интервалами, имеют разную уникальную структуру (типичные, сопутствующие, фоновые симптомы), частоту и силу проявлений. Как возрастные эмоционально-познавательные ориентиры для дифференциации между собой, со смежными стабильными периодами и ненормативными

кризисами, они обозначают местонахождение личности в системе возрастного развития и возможность последующего прогнозирования переживаний. Разработан психодиагностический инструментарий их изучения.

По каждому нормативному кризису установлены благоприятные (неблагоприятные) возрастные интервалы для развития позитивной и локализации негативной симптоматики, пики их проявлений. Определена гендерная временная субъективная динамика симптомокомплексов переживаний. С учетом их структурно-функциональных особенностей сформулирован комплекс необходимых социальных условий для результативного личностно ориентированного воздействия на подрастающую личность.

Ненормативным кризисам характерен общий базовый комбинированный ситуативный симптомокомплекс, где каждому симптому свойственны свои социальные истоки, потенциальная результативность, перспективы преодоления (соответствуют любому возрастному периоду). Имеют собственную динамическую систему негативных симптомов (основные, доминантные, ведущие доминанты, фоновые) и свойств. Отображают педагогическую некомпетентность взрослых субъектов, а также особенности неблагоприятной социализации в виде повседневных учебно-воспитательных реалий и стереотипов, которые, отличаясь собственными истоками и признаками, выступают во всех кризисах социальной альтернативой личностно-ориентированному воздействию.

Симптомокомплекс ненормативных кризисов – это эмоционально-познавательный возрастной показатель, который указывает на свои содержательные отличия от нормативных кризисов. Постоянно усложняет протекание нормативных кризисов, что проявляется в усилении их негативных и ослаблении позитивных симптомов. Неблагоприятная социализация потенциально трансформирует его в стабильный комбинированный симптомокомплекс.

Возрастная трансформация базовых симптомов обоих кризисов определяет смысл понятия «возрастная норма кризисного развития», как основной содержательной характеристики оптимального протекания возрастного развития. Разработаны смысловые составляющие психологической профилактики кризисных явлений у подрастающей личности в условиях неблагоприятной социализации средствами личностно-ориентированного подхода.

Определены перспективы последующих исследований психологических закономерностей переживаний возрастных кризисов у подростков и юношей, а также во взрослости и преклонном возрасте.

Ключевые слова: базовый симптомокомплекс, возрастной нормативный кризис, возрастной ненормативный кризис, возрастная норма кризисного развития, кризис вхождения во взрослость, переживание, подростковый кризис, симптом, юношеский кризис.

Valeriy Mykolayovych Polishchuk. Psychology of experiencing the age crises at the teens and youth age. – Manuscript.

Thesis for gaining the scientific degree of psychological sciences doctor at the speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – Mykhailo Drahomanov National pedagogical university, Kyiv, 2013.

The thesis investigates the structural and dynamic characteristics of the basic symptoms complexes of experiencing age typical crises and age peculiar crises at the teens and youth age.

In the course of the conception of symptoms complexes experiencing the age crises the many directions theoretical and empiric investigation of the teens and youth age has been carried and as a result the main structural age crises unit content has been defined – experiencing as a chain of conventional dynamic universal symptoms (symptoms complex) which are potentially mutually changed and exchanged at different age stages. The range of scientific approaches to investigating the crises has been defined. The gender peculiarities of the basic symptoms complexes of experiencing (content, characteristics and age perspectives) age typical crises (teenagers' or 13 years old crisis, youth or 17 years old crisis, becoming an adult or 23 years old crisis) and peculiar crises, which age transformation makes up the notion “crisis development age norm”, have been defined and characterized. In the defined relative age crises limits the basic complexes dynamics and hierarchy mutual dependence have been defined. The content of the teenagers and young men own feelings subjective interpretation has been investigated. The content directions of the psychological preventive measures for the crisis phenomena of the developing personality in the conditions of the unfavourable social influence by means of personality oriented approach have been investigated.

Key words: basic symptoms complex, age typical crisis, age peculiar crisis, becoming an adult crisis, crisis development age norm, experiencing, teens age crisis, symptom, youth crisis.

НБ НПУ

100161163

Підписано до друку 9.01.2013 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 1,9.
Обл. вид. арк. 1,9. Тираж 100 прим. Зам. № 2530.

Віддруковано на різнографі.
Редакційно-видавничий відділ
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка.
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Кисво-Московська, 24,
тел/факс (05444) 2-33-06.

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
(серія ДК №678) від 19.11.2001 р.